

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Навчально-науковий інститут психології**

Кафедра психології

Заїка Ольга Сергіївна

УДК 159.9 _____

Кваліфікаційна робота

**Вплив стилів сімейного виховання на емоційну сферу дітей в період
кризи трьох років**

053 «Психологія»

«Екстремальна та кризова психологія»

Вказати назву освітньої програми

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

Кваліфікаційна робота містить результати власних доробок. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О.С. Заїка

Науковий керівник

Никоненко Олена Вікторівна,
кандидат психологічних наук

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ.....	8
1.1. Основні особливості кризи трьох років як складової частини психології дитинства.....	8
1.2. Психологічні особливості емоційної сфери дитини в період кризи 3-ох років	17
1.3. Стили сімейного виховання та їх вплив на емоційну сферу дитини в період кризи 3-ох років.....	32
Висновки до розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТРАТЕГІЙ ВИХОВАННЯ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ДИТИНИ В ПЕРІОД КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ.....	45
2.1. Організація та етапи дослідження впливу стратегій виховання на емоційну сферу дитини в період кризи 3-ох років.....	45
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	50
Висновки до розділу 2	61
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДИТИНИ В ПЕРІОД КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ.....	63
3.1. Програма психокорекції емоційної сфери дитини в період кризи 3-ох років.....	63
3.2. Практичні рекомендації стосовно оптимізації стратегії виховання дитини у період кризи трьох років.....	73
Висновки до розділу 3	84
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	89
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Криза трьох років – це надзвичайно важливий етап розвитку людини. У дошкільному віці суттєвих змістових психологічних змін зазнає емоційна сфера дитини. Цей період дитинства можна назвати віком пізнавальних емоцій, до яких відносяться: почуття здивування, зацікавлення, допитливість. Діяльність дітей, стосунки з дорослими й однолітками, реакції на нові обставини, ставлення до персонажів казок, розповідей – сповнені емоціями і почуттями, сподіваннями і очікуваннями, що спонукають активно сприймати світ, впливають позитивно на пізнавальні та інші психічні процеси, формують конкретне ставлення та сприйняття навколишнього середовища, мотивують їх на вчинки.

Емоції мають вплив на всі психічні процеси, а саме: сприйняття, відчуття, пам'ять, увагу, мислення, уяву, а також на вольові процеси. Тому проблема розвитку емоцій і волі, їх ролі у виникненні мотивів як регуляторів діяльності та поведінки дитини є однією з найбільш важливих і складних проблем сучасної психолого-педагогічної науки.

Питання поглибленого вивчення емоційної сфери в період кризи трьох років завжди є відкритим і актуальним, оскільки може допомогти батькам в подоланні труднощів, пов'язаних з даною кризою, та вибрати відповідні стратегію та стиль сімейного виховання, а також практичним психологам у вивченні цього питання та надання рекомендацій щодо виховання дітей у цей період.

Сімейне виховання є найбільш затребуваним видом виховання в усі часи. Сім'я відноситься до числа таких явищ, інтерес до якої завжди був стійким і масовим. Вона активно бере участь у збереженні, накопиченні і передачі новим поколінням необхідних навичок та має пізнавальне і величезне морально-виховне значення, є одним із засобів формування всебічно розвиненої особистості та суспільних відносин.

Вплив стилів сімейного виховання на формування емоційного інтелекту особистості відіграє велике значення, оскільки в подальшому дитина

майже ідентично репродукує стиль виховання, який застосовувався щодо неї. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтродекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поводження) навіювання образу чи ставлення до себе; по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань; по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, адекватної самооцінки, підвищенню самоповаги, волі та емоційного інтелекту. В негативному випадку дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною, агресивною, внутрішньо не вмотивованою на вчинки чи утримання від них, схильною до депресії, фрустрації та девіантної поведінки.

Тема впливу стилів сімейного виховання на емоційну сферу дитини у період кризи трьох років була і залишається актуальним питанням. Теоретичні та методологічні підходи до вивчення впливу сімейного виховання на формування особистості висвітлені роботах закордонних психологів: Е. Келер, Е. Еріксон, Л. Уайт, С. Холл, Ш. Бюллер, З. Фрейд, Р. Мертон, Н. Смелзер, Г. Зіммель та ін. У роботах вітчизняних дослідників початку ХХ століття: Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, С. Бахрушіна, Б. Бентовіна, Д. Бородіна, В. Гальперіна, Д. Дріля увага акцентується на проблемах неблагополуччя сім'ї, осмисленні феномену дезадаптації. Різні типи сімей, особливості їх функціонування, тактика сімейного виховання, робота з сім'ями були предметом дослідження Є. Артамонової, Є. Єкжанової, Л. Зіборової, О. Кононко, Т. Лодкіної, С. Толстоухової, І. Трубавіної. Технологічний аспект соціально-психологічної роботи з сім'ями обґрунтований Н. Заверико, А. Капською, С. Харченком, Є. Холостовою.

Всі дослідники погоджуються з тим, що криза 3-х років кардинальним чином впливає на дитину та її самоусвідомлення. Такі вчені як Л. Виготський,

Д. Ельконін, Н. Дженіс-Нортон, Д. Дуглас розглядають вікову кризу трьох років як і будь-яку кризу людини з позиції необхідного періоду формування особистості.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити вплив стилів сімейного виховання на емоційну сферу дітей у період кризи трьох років, як етапу дорослішання дитини.

Відповідно до мети дослідження, були поставлені такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз кризи трьох років, визначити основні характерні особливості кризи трьох років.
2. Проаналізувати змістовні характеристики емоційної сфери дитини в період кризи 3-ох років у взаємозв'язку зі стилем виховання батьків.
3. Емпірично дослідити вплив стилю сімейного виховання на емоційну сферу періоду кризи трьох років.
4. Розробити рекомендації стосовно оптимізації стратегії виховання дитини у період кризи трьох років.
5. Розробити програму психокорекції емоційної сфери дитини в період кризи трьох років.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера дитини у період кризи трьох років.

Предмет дослідження – вплив сімейного виховання на емоційну сферу дитини у період кризи 3-ох років.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження були застосовані теоретичні методи: аналіз, синтез, теоретичне моделювання, узагальнення та емпіричні: психодіагностичні тести, опитувальники, бесіда. Отримані емпіричні дані піддавались кількісному (факторному, кореляційному) аналізу з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка емпіричних даних та графічна презентація результатів здійснювались за допомогою пакету статистичних

програм SPSS (версія 25.0). Для розв'язання поставлених завдань було використано ряд адаптованих психодіагностичних методик:

1. Методика вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою, використана для розуміння рівня емоційного розвитку дитини та визначення розуміння дитиною чужих емоцій.
2. Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини», М. Дукаревич, використана для розуміння прихованих емоцій.
3. Проективна методика «Малюнок сім'ї» Л. Кормана і Р. Бернса, використана для визначення сімейної обстановки, яка впливає на емоції.
4. Проективна методика «Кактус», М. Панфілова, використана для визначення рівня агресії.
5. Тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою, використана для визначення ставлення до дитини з боку батьків.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів:

Дістали подальшого розвитку:

- теоретичні уявлення щодо психологічних особливостей емоційної сфери дитини у період кризи трьох років.

Уточнено:

- Змістовні характеристики особливостей емоційної сфери дитини у період кризи трьох років у взаємозв'язку зі стилем виховання батьків.

Удосконалено:

- рекомендації стосовно оптимізації стратегії виховання дитини у період кризи трьох років.

Практичне значення Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти у процесі викладання навчальних курсів «Вікова психологія», «Педагогічна психологія» та дитячими психологами у роботі з дітьми дошкільного віку Розроблені рекомендації стосовно оптимізації стратегії виховання дитини у період кризи

трьох років можуть бути використані у просвітницькій роботі практичного психолога та вихователів ДНЗ з батьками дітей дошкільного віку. Розроблена програма психокорекції емоційної сфери дітей може бути використана дитячими психологами у психокорекційній роботі.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (85 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 98 сторінок, основний обсяг – 85 сторінки. Робота містить 6 таблиць, 9 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ

1.1. Основні особливості кризи трьох років як складової частини психології дитинства

Криза вікова – перехідні етапи від одного вікового періоду до іншого, завершення певних стадій розвитку (наприклад, криза трьох років, криза підліткового віку, криза середини життя)[8, с. 46].

Криза трьох років – це одна з багатьох криз психічного розвитку людини, що виникає на межі раннього та дошкільного вікових періодів. Для неї характерні кризові явища у поведінці дитини (негативізм, протест, знецінення дорослих, свавілля, непокоря, впертість) і виникає при невідповідності між операційно-технічною, а саме володіння способами і засобами діяльності і мотиваційною (прагнення, інтереси, бажання щодо виконання певних дій) сторонами предметно-маніпулятивної гри. Відбувається при блокуванні дорослим прагнень дитини до самостійності[28, с. 238].

Зміни – це не тільки надбання, але і втрата: старого, звичного, зручного. Кризи розвитку тут не є винятком. Зростання, становлення особистості неможливо означає відмову від колишніх звичних форм поведінки. Також варто довіритися мудрості відомого всьому світу психолога Л.С. Виготського[6]: «Якби кризи не були відкриті емпірично, то їх слід було б вигадати теоретично». Навіщо ж потрібні кризи?[29, с. 97].

Становлення особистості – це нерівномірний процес. Крім поступових змін, що супроводжуються набуттям навичок і отриманням нових знань, присутні стадії, коли зростання особистості має стрибкоподібний характер. Впродовж цього відносно швидкоплинного часу – від кількох місяців до одного року – може спостерігатися наростання перешкод у контакті дорослого з дитиною, яка стає вередливою і важковиховуваною. Саме ці поворотні пункти й отримали назву криза дитячого розвитку. І хоча подібні

прояви поведінки характерні не для всіх дітей, але дуже часто (тією чи іншою мірою) вони все-таки проявляються у поведінці дитини[29, с. 98].

Дитина виходить з-під контролю і ті засоби педагогічного впливу, які колись мали успіх, вже перестають діяти. З'являються специфічні ознаки кризи: гострі конфлікти з батьками афективні спалахи, капризи,. У дітей шкільного віку знижується працездатність, інтерес до навчання, успішність, часто виникають переживання, внутрішні особистісні суперечності.

Одночасно з тим, будь яка дитина переживає кризові періоди. Індивідуальних відмінностей під час кризових періодів на багато більше, ніж у постійні періоди. Зміни настають і у зовнішньому порядку. Для того, щоб їх побачити, не слід порівнювати дитину з однолітками, які тяжко переживають кризу, а з самою дитиною, якою вона була до кризового періоду. Кожна дитина відчуває складнощі у спілкуванні з оточуючим середовищем, у неї знижується темп у навчанні.

Але основні зміни у кризові періоди з'являються у внутрішньому плані. Розвиток набуває негативних рис характеру. Дитина втрачає попередні інтереси, які спрямовували її діяльність, відмовляється від колишніх цінностей і структур відносин. Але поруч з втраченим виникає і дещо нове. Новоутворення, що з'являються у бурхливий і короткотривалий період часу, стають нестійкими і в подальший стабільний період змінюються, поглинаються іншими новоутвореннями, розчиняються в них і таким чином зникають[9, с. 34].

До того ж, під час кризових періодів загострюються основні протиріччя: з одного боку, між виникаючими потребами дитини і її все ще обмеженими можливостями, з іншого - між новими потребами дитини і стосунками з дорослими, що склалися раніше.

Віковий психічний розвиток слід поділяти на періоди з метою виявлення його закономірностей та специфіки. Існують різний підхід до періодизації психічного розвитку залежно від теорій учених про зміст періодів, їх часові періоди, важливі компоненти розвитку.

На думку Е. Еріксона[70], розвиток особистості за своєю суттю визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності та ідеали їй пропонує, які завдання ставить перед нею на кожному віковому етапі. Разом з тим, послідовність стадій розвитку дитини залежить від «біологічного начала». Дитина у процесі дорослішання проходить низку етапів. На кожному з етапів вона набуває конкретної якості (особистісне новоутворення), яке формується в структурі особистості та зберігається назавжди у наступні періоди життя[70, с. 86].

До сімнадцяти років відбувається поступовий, повільний розвиток центрального утворення – ідентичності особистості. Ідентичність – це психосоціальна тотожність, яка дозволяє особистості приймати себе у всьому спектрі своїх стосунків з навколишнім середовищем і визначає її систему цінностей, потреби, життєві плани, ідеали, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Особистість розвивається завдяки інтеграції в різні соціальні групи (націю, соціальний клас, професійний колектив тощо) і переживанню свого нерозривного зв'язку з ними. Ідентичність – це умова психічного здоров'я: якщо вона не складеться, людина не знайде себе, свого місця в суспільстві, виявляється «втраченою».

До юнацького віку, коли ідентичність формується до кінця, дитина проходить через низку ідентифікацій – ототожнення себе з батьками, хлопцями чи дівчатами (гендерна ідентифікація) тощо[32, с. 52].

В медичних науках використовується періодизація, згідно з якою перший рік життя відноситься до грудного віку, другий та третій рік – до раннього дитинства (Відповідно вік з 3х до 7ми років називається «перше дитинство», від 7ми до 11-12 років - «друге дитинство»)[13, с. 52].

В психології загальноновизнаною вважається періодизація психічного розвитку, винайдена Л. Виготським[7]. На думку вченого, один психологічний вік від іншого розділяють кризи. Тому раннє дитинство являє собою стабільний період дитячого життя між кризою народження і кризою трьох років. Період раннього дитинства включає в себе ще одну кризу – так звана

криза першого року життя, що обумовлює її поділ на два періоди: дитинство (від кризи новонародженого до кризи одного року) та ранній вік (від кризи одного року до кризи трьох років).

Л. Виготський[7] визначив віковий розвиток як багатогранний процес, що приводить до розвитку всієї особистості дитини на всіх вікових етапах. Головним змістом розвитку є виникнення новоутворення. Етапи розвитку характеризуються віковими новоутвореннями, що розуміються як властивості чи якості, яких не було раніше в готовому вигляді. Новоутворення з'являються закономірно, передумови для їх виникнення готуються у ході попереднього розвитку.

Л. Виготський[7] ввів визначення «соціальна ситуація розвитку» – це специфічне для кожного віку відношення між дитиною і соціальним середовищем. При переході від одного вікового періоду до наступного настає зміна соціальної ситуації розвитку. Взаємодія дитини зі своїм соціальним оточенням, яке навчає та виховує її, визначає той шлях розвитку, який веде до появи вікових новоутворень.

Зміни соціальної ситуації розвитку настають на початку вікового періоду. Новоутворення з'являються у кінці періоду, серед них окреме місце займає центральне новоутворення, яке має найбільше значення для розвитку на наступній стадії.

Л. Виготський[7] розглядав динаміку переходів від одного віку до іншого, виокремлюючи при цьому постійні і кризові стадії розвитку. Постійний період характеризується повільним перебігом процесу розвитку, без швидких зрушень та змін в особистості дитини. Непомітні, малопомітні зміни, які відбуваються протягом тривалого періоду часу, зазвичай, невидимі для оточуючих. Вони поступово накопичуються і в кінці періоду дають якісний стрибок у розвитку: з'являються вікові новоутворення. Той шлях, який пододала дитина у своєму розвитку протягом певного періоду, можна оцінити, якщо порівняти початок і кінець постійного періоду[32, с. 53].

Л. Виготський[7] визначив як правило психічного розвитку зміну стабільних та кризових періодів, надаючи кризам великого значення. На відміну від стабільних періодів, кризи, досить не тривалі, у випадку сприятливого збігу обставин - декілька місяців, за несприятливого збігу обставин – до одного року і більше. Початок і кінець кризового періоду непомітні оточуючим, кордони його нечіткі, розмиті. Загострення відбувається у середній частині періоду. Оточуючі відмічають зміни в поведінці, «важковиховуваність», як досліджує Л. Виготський[7, с. 256].

Криз розвитку особистості, які долає дитина, насправді достатньо: це криза новонародженого, криза одного року, криза трьох років, криза семи років, та всім відома криза підліткового віку. Необхідно зазначити, що назви криз (окрім, кризи новонародженості) дуже умовні, і період їх виникнення залежить від самої окремо взятої дитини та умов її життя. Але всі кризи розвитку мають перелік ключових ознак.

Ознаками вікової кризи є:

1. «Гострий» період межі, що відділяють початок і кінець кризи, можуть бути досить розмиті, нечіткі. Незважаючи на те, що криза виникає непомітно, та досить складно зафіксувати час її початку і кінця. Ознакою вікової кризи є те, що вона містить у середині свого перебігу пікову точку, різке загострення.

2. Важковиховуваність. Значна кількість дітей у кризовий період важко піддається вихованню з боку батьків. У дитини часто зникає працездатність, послаблюється зацікавленість до попередніх важливих для неї занять. Для даного періоду також характерна підвищена конфліктність дитини, що проявляється у частих суперечках дитини з навколишніми, особливо з близькими дорослими. Внутрішнє життя дитини часто пов'язане з нездоровими переживаннями. Проте специфічний характер перебігу критичних періодів здебільшого визначається зовнішніми факторами.

3. Виникнення регресу. Негативні зовнішні ознаки поведінки в період кризи створюють враження того, що дитина, під час свого розвитку, не стільки набуває для себе щось нове, скільки втрачає з набутого до того[15, с. 196].

Загальні ознаки можуть бути характерні абсолютно для будь яких криз: якщо це однорічна дитина або неслухняний підліток. Проте будь яка криза супроводжує певний етап розвитку особистості, а це означає, що вона має свої прояви – як позитивні, так і негативні.

Слухняна трирічна дитина – таке ж рідкісне явище, як і поступливий і ввічливий підліток. Такі ознаки кризових періодів, як важковиховуваність, конфліктність та інші в цей віковий період вперше проявляються реально і в повному обсязі[31, с. 98-99].

Дорослій людині трирічна дитина, звичайно, ще досить поступається. Але так чи значна ця різниця? Дорослі вміють пересуватися - малюк теж, Дорослі володіють мовленням - і дитина успішно освоює рідну мову. Дорослі ставлять перед собою серйозні цілі і досягають їх, але ж і дитина теж ставить собі за мету, наприклад, скласти пірамідку і робить це.

Трирічна дитина на відміну від дорослої людини ще не включена в суспільне виробництво. Щоб працювати в сучасному середовищі, треба багато чому навчитися, на що потрібно більше десяти років[9, с. 128].

Поява даного феномену спричиняє абсолютний розпад колишньої соціальної ситуації, що проявляється через кризу трьох років. Д. Ельконін[7] зазначав, що «криза трьох років є кризою соціальних відносин, а кожна криза відносин є кризою виділення свого власного «Я». Криза трьох років – це кордон між раннім і дошкільним періодом дитинства – один із найбільш складних періодів у житті дитини; це руйнування стабільної системи соціальних взаємин.

Досить вдало порівнює Л. Виготський[7] розвиток в період кризи з революцією. Ці різні явища порівнюються як за якісною, так і за кількісною характеристиками[31, с. 191].

При дослідженні кризи трьох років не можна робити висновки тільки з теоретичної основи. У нас немає іншого вибору, як шлях аналізу фактичних матеріалів, з тим щоб в процесі аналізу дослідити основні теорії, які були висунуті для пояснення цього матеріалу. Для того щоб зрозуміти, що відбувається в період Зрічного віку, треба раніше за все розглянути ситуацію розвитку – внутрішню і зовнішню, в якій протікає криза. Розгляд треба починати з симптомів кризи. Ті симптоми, які висуваються на перший план, в літературі прийнято називати першим поясом симптомів або семизір'ям кризи трьох років. Всі вони описані як загальновідомі визначення і потребують аналізу для того щоб отримати точне наукове значення[7, с. 368].

Справедливо кризу трьох років називають інколи ще віком норовливості. Ознаки, за якими визначають початок цієї кризи, складають так зване «семизір'я». Усвідомлюючи, що означає кожна складова цього семизір'я, можна ефективніше допомогти дитині пройти цей етап розвитку, а також зберегти здоровою нервову систему – і свою, і дитячу[41, с. 99].

Криза трьох років вперше була охарактеризована Е. Келер у науковій роботі «Про особистість трирічної дитини».

Нею були виокремлені такі ключові симптоми, як:

Негативізм – проявляється як негативний відгук дитини на ініціативу дорослого, в першу чергу як відмова покорятися вимогам, пов'язана зі ставленням однієї людини до іншої. Але те саме прохання, виражене іншою людиною, не включену в цю конкретну ситуацію, дитиною легко виконується. Його не треба плутати з неслухняністю, яка проявляється і в більш ранньому віці[40, с. 191].

Дитина відмовляється повністю підкорятися окремим вимогам дорослих. Негативізм треба відрізнити від звичайної неслухняності, адже дитина не слухається вас не тому, що їй так хочеться, а тому, що в даний момент не може вчинити по іншому.

У загальному змісті негативізм це прагнення дитини сперечатися, робити все навпаки тому, що її просять. Дитина може бути дуже замерзла або

дуже хотіти почитати книжку, та вона відмовиться тільки тому, що доросла людина їй це запропонувала. Відмовляючись від ваших пропозицій або прохань, вона «захищає» своє «Я».

У випадку категоричної форми негативізму справа доходить до того, що можна отримати протилежну відповідь на будь-яку пропозицію, зроблену суворим голосом. Наприклад, дорослий дитині каже авторитетно: «Ця кішка чорна», і отримує протилежну відповідь: «Ні, вона сіра». А коли говорять: «Сукня – червона», дитина категорично заявляє: «Ні, вона синя»[40, с. 99].

Упертість – це реакція не на пропозицію, а на своє особисте рішення, яка відбувається у наполяганнях на своїх вимогах та рішеннях. Дитина хоче, щоб з нею рахувалися, що говорить про розвиток її як особистості. Впертість не треба ідентифікувати з наполегливістю – завзятістю, стійкістю, непохитністю в досягненні мети[29, с. 191].

Упертість полягає в тому, що дитина наполягає на власному рішенні. Тут відбувається виділення особи і пред'являється вимога, щоб з цією особою рахувалися. Висловивши власну точку зору або попросивши про щось, трирічна дитина дотримуватиметься свого, що б там не трапилося. Чи так вона бажає виконання «заявки»? Цілком можливо. Та, швидше за все, вже не зовсім або взагалі давно не бажає. Але як же дитина зрозуміє, що на неї зважають, що до її думки прислухаються, якщо ви вчините по-своєму? Упертість не слід плутати з наполегливістю[29, с. 99].

Непокірність (норовливість) – дуже близька до негативізму і упертості, але має окремі особливості. Вона носить більш генералізовані і більш безособові характеристики. Найчастіше вона постає як протест проти порядку, заборон, звичаїв та традицій, що панують удома, це загальний протест проти звичного способу життя, норм виховання. Дитина незадоволена всім, що їй запропонують[29, с. 100].

Свавілля – проявляється як намагання позбутися опіки дорослої людини, намагатися чинити самостійно. Частково воно схоже кризу першого року, але

тоді дитина прагнула фізичної самостійності. Тепер її метою є досягнення самостійності у здійсненні намірів та задумів[29, с. 192].

Прагнення до незалежності від дорослого. Дитина сама хоче все робити. Частково це схоже кризу першого року, але там дитина прагнула до фізичної самостійності. Тут йдеться про глибші поняття – про самостійність наміру, задуму. Свавільна дитина приймає лише те, що вона вирішила і задумала сама. Це специфічна тенденція бути самостійною, але гіпертрофована і неадекватна можливостям дитини. Легко зрозуміти, що така поведінка здатна викликати конфлікти і сварки з тими, хто її оточує[30, с. 100].

Синдром знецінення – дитина починає реагувати на слова та вчинки інших не безумовно, а крізь призму своїх інтересів, діти починають люблячих дорослих називати нецензурними словами[29, с. 192].

Знецінюється все те, що раніше викликало цікавість, було звичним і дорогим. Найкращі іграшки в такий період стають поганими, добра бабуся – злою, батьки – непотрібними. Дитина може почати лаятися, обзиватися (відбувається знецінення старих норм і традицій), поламати улюблену іграшку або знищити книжку (знецінюються прихильності до цінних колись предметів) і так далі[30, с. 100].

Протест - бунт – виявляється у вигляді бунту щодо батьків, налаштованості з ними на сварку. Краще за все цей стан можна позначити цитатою відомого психолога Л. Виготського[7]: «Дитина перебуває у стані війни з тими, хто її оточує, у постійному конфлікті з ними»[29, с. 100].

Деспотизм – демонстрація дитиною своєї деспотичної влади щодо всього що її оточує, що часто буває в сім'ях з однією дитиною[30, с. 192].

Ще не так давно ласкавий малюк у віці трьох років часто перетворюється на справжнього сімейного тирана. Він диктує всім свої вимоги і правила поведінки: чим його треба годувати, у що вдягати, кому треба виходити з кімнати, а кому не треба, що говорити одним членам сім'ї, а що – іншим. У випадку, якщо в сім'ї ще є діти, деспотизм набуває ознак загострених

ревнощів. Адже, з погляду трирічної дитини, його брат або сестра взагалі не мають у сім'ї ніяких прав.

Перераховані симптоми «обертаються» навколо виокремлення дитиною власного Я з однієї сторони і зміни соціальної ситуації – з другої. Це криза соціальних стосунків дитини з дорослими[29, с. 100-101].

1.2. Психологічні особливості емоційної сфери дитини в період кризи 3-ох років

Дошкільне дитинство – це надзвичайно важливий первинний етап розвитку і соціалізації дитини. У дошкільному віці значних змістових психологічних змін зазнає емоційна сфера дитини. Період дошкільного дитинства можна охарактеризувати як вік пізнавальних емоцій, до яких відносяться: почуття, здивування, зацікавлення, допитливість. Діяльність дітей, стосунки з дорослими й однолітками, реакції на нові обставини, ставлення до персонажів казок, розповідей – сповнені емоціями і почуттями, сподіваннями і очікуваннями що спонукають активно сприймати світ, стимулюють вплив на пізнавальні та інші психічні процеси, формують індивідуальне ставлення та сприйняття світу, мотивують їх на вчинки[63, с. 176-180].

Це період долучення до загальнолюдських цінностей, час встановлення перших взаємин з людьми, період бурхливого розвитку емоційної сфери, яка має великий вплив на особистісний розвиток дитини в цей період, на оволодіння нею різними видами діяльності.

Емоції (від лат. *Emoveo* – (хвилюю, збуджую) – особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаний з потребами і мотивами, що відображаються у формі безпосереднього тимчасового переживання (задоволення, радість, страх тощо) значущість для життєдіяльності індивіда явищ і ситуацій, які діють на нього [18, с. 228].

Найактивнішим дослідником емоційного інтелекту став Д. Гоулман[11]. З моменту виходу в 1995 році написаної ним праці про

емоційний інтелект, за EQ закріпилося звання найголовнішої якості для досягнення успіху в навчанні та житті. Так, результати проведених ним досліджень показують, що близько 80% успіху в соціальній та особистісній сферах життя визначає саме рівень розвитку емоційного інтелекту, і лише 20% – всім відомий IQ – коефіцієнт інтелекту, що вимірює ступінь розумових здібностей людини[39, с. 546].

Під емоційним інтелектом (EQ) мають на увазі сукупність здібностей, що дають змогу людині усвідомлювати й розуміти як власні емоції, так і емоції інших людей. Люди з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту можуть керувати своєю емоційною сферою, їхня поведінка дуже гнучка, тому вони з більшою легкістю досягають поставлених цілей завдяки взаємодії з іншими людьми. Високий рівень емоційного інтелекту є важливим засобом успішної самореалізації особистості[39, с. 547].

Високий емоційний інтелект допомагає збалансувати емоції та думки, отримати внутрішню свободу та відповідальність за себе, розуміти свої потреби і мотиви поведінки, рівновагу, а також створити стратегію власного життя. Він асоціюється з поняттям людського щастя. Низький емоційний інтелект призводить до нещастя і характеризується страхом, самотністю, нестабільністю, агресією, почуттям провини, депресією[39, с. 548].

Гарним прикладом того, що емоції шукають свого виявлення в житті, є діти і тварини. Тільки у цивілізованих дорослих можна відслідкувати те, що є аномалією в царстві тварин: емоції, вроджені імпульси до дії, не збігаються з фактичними реакціями[11, с. 38].

Впродовж дошкільного дитинства емоції розвиваються, стають складнішими і набувають інтелектуального характеру. Відомий психолог В. Зеньковський[21] прийшов до висновку: «Психічна організація дитинства виключно прекрасна, і цією красою і грацією своєї дитинства зобов'язана тієї безпосередності, коріння якої лежить у переважному розвитку емоційної сфери»[63, с. 316].

Існують переконливі дані, які говорять про те, що емоції є ключовим фактором регуляції пізнавальних процесів. Так, емоційна забарвленість – одна з умов, що визначає довільну увагу та здатність запам'ятовувати. Вона може істотно спростити або ускладнити довільну регуляцію цих процесів. Дитина живе у Світі в трьох головних вимірах – фізичному, емоційному і розумовому. Саме в них вона проявляє себе в житті: у фізичному – вчинками, діями; у почуттєвому – сердечними проявами, бажаннями; у розумовому – думками, судженнями. Таким чином, процеси виховання і навчання стосуються усіх виділених аспектів зростання особистості одночасно.

Як правильно вказував Л. Виготський[7], тільки злагоджене функціонування емоційної і розумової систем, їхня єдність може забезпечити успішне виконання будь-яких форм діяльності. Про це так само публікував К. Є. Ізард[22]: «Емоції несуть енергію і організовують сприйняття, мислення і дію»[63, с. 317].

Проблема емоційного розвитку дітей дошкільного віку, в сучасному житті, дуже часто привертає увагу педагогів і психологів. Дошкільник не вміє самостійно висловлювати свої почуття, емоційні переживання без спеціальної освіти, так як здатність довільно керувати своїми діями і емоціями утворюється протягом всього дошкільного дитинства. Емоції проходять шлях прогресивного розвитку, набуваючи все більше багатого змісту і все більше складних форм прояву під впливом соціальних умов життя, навчання і виховання.

Емоційний розвиток дошкільника пов'язаний, передусім, з появою в нього нових інтересів, мотивів і потреб. Активно розвиваються соціальні емоції і душевні почуття. Зміни в емоційній сфері пов'язані з розвитком не тільки мотиваційної, а й пізнавальної сфери особистості, самосвідомості[63, с. 318].

Дитина існує емоціями, керується ними при виборі способів поведінки. Емоції завжди супроводжують дитячі відчуття, практичні дії, регулюють розумову діяльність, створюють навколишній світ різноманітним, чудовим і

важливим. Завдяки емоціям дитинство стає незабутнім етапом життя. Невипадково П. Блонський[5] писав: «Спогади дитинства – це завжди спогади-почуття і спогади-образи»[7, с. 41].

Відомим є факт, що особистість дитини формується в дошкільному віці, до того ж цей процес дуже пов'язаний з розвитком емоційної сфери, із формуванням інтересів та мотивів поведінки, що відповідно, детерміновано соціальним середовищем, передусім типовими для даного етапу життя взаєминами з дорослими людьми. Формування значної частини емоційного досвіду дитини, зокрема динаміки експресивних дій, адекватності емоційного реагування, розвитку емпатії, саморегуляції, а також виразності особистісних особливостей загальної емоційності, тривожності, сензитивності, фрустрованості створюються як правило, під впливом саме таких факторів у дошкільному періоді.

Позитивні емоції, такі як радість, задоволення, довіра, надають дітям відчуття безпеки та надійності. Дякуючи цим емоціям діти відчувають, що в цьому світі все добре, вам допомагають отримувати новий досвід і повторювати набуте[7, с. 42].

Від інших емоцій їм може бути погано, бо вони попереджують про небезпеку і незадоволеність. Емоції попереджують про те, що щось відбувається не так. Гнів означає, що дитині трапилася перепона. Сум призводить до зниження рівня енергії і дає час для того, щоб адаптуватися до втрати чи розчарування. Страх примушує дітей до захисту.

Ключовим новим фактом емоційної сфери дошкільника є переживання з причини потенційної реакції дорослих на його дії та вчинки: «що подумає мама?», «батько буде мене сварити». Отже, емоції дошкільника включаються у внутрішні механізми забезпечення супідрядності мотивів як значущий їх компонент[7, с. 43].

Маючи досить різносторонній досвід взаємодії за допомогою мовлення, дитина отримує навички вираження емоцій в єдності вербальних та невербальних засобів. Спершу у спілкуванні основними є невербальні засоби

вираження емоцій (плач, міміка, крик, виразні рухи,), а в кінці дошкільного віку дитина вже має можливість позначити свій емоційний стан у мовленні.

З метою розвитку емоційної сфери потрібно забезпечити гармонійне виховання всіх почуттів і емоцій, а також допомогти дитині формувати необхідні навички управління своїми почуттями і емоціями (гнів, гордість, шляхетність занепокоєння, емпатія, страх, співчуття провини, сором, жалість, любов та інші); навчити дитину правильно розуміти власні емоційні стани і причини, що їх створюють[24, с. 34].

Дитина виявляє здатність не показувати небажані емоції, керувати ними відповідно до вимог дорослих та до засвоєних правил поведінки. Дитина орієнтується на «добре» і «погано», «можна» і «не можна», все частіше «хочу» поступається «треба». Стимування дитиною емоцій набуває характеру їх інтеріоризації, тобто приховування зовнішніх проявів.

В той же час, дорослий має серйозно відноситись до випадків, коли дошкільнику не вдається стримати власних емоцій, не ставити при цьому завищених вимог щодо дитини. Такі імпульсивні емоції говорять, зазвичай, про тілесне неблагополуччя дитини (біль, голод, спрагу), яке слід терміново усунути. З емоційним благополуччям дитини пов'язана її самооцінка, своїх здібностей, моральних і інших якостей. Водночас, не слід забувати, що дошкільний вік характеризується високою вразливістю й чутливістю до навколишнього середовища[24, с. 35].

Окрім цього, науковці відмічають, що з кожним роком збільшується кількість дітей з емоційними проблемами, тривожних, невпевнених в собі, агресивних, що зумовлено різними причинами, серед яких: шкідливий вплив інтернету на розвиток дитини, зайнятість батьків і обмежене спілкування з дитиною та ін.

Інтенсивний розвиток особистості дитини дошкільного віку обумовлює суттєві зміни в її емоційній сфері. Якщо у ранньому віці емоції зумовлювались тільки довколишніми впливами, то у дошкільника вони починають

опосередковуватись його відношенням до тих чи інших явищ, першочергово соціальних[24, с. 36].

Всі емоційні прояви характеризуються спрямованістю (позитивною або негативною), стадією напруження і рівнем узагальненості. Дитині дошкільного віку важко збагнути всю гаму власних переживань. Вона не завжди вірно розуміє навіть базові емоції. Тим більше дитині тяжко зрозуміти складні та різноманітні переживання інших людей.

Занижена оцінка емоційної сфери дитини, зазвичай, призводить до завищеного, одностороннього розвитку певної однієї властивості, найчастіше інтелекту, що, по-перше, не дає нам можливості глибоко збагнути особливості самого мислення й управління його зростанням, по-друге, не дає до кінця зрозуміти ролі таких потужних регуляторів поведінки дитини, як мотиви і емоції [24, с. 37].

Розвиток емоційної сфери напряму пов'язаний з виникненням у даному віці самосвідомості. Близько двох років дитина вже пізнає себе у дзеркалі – це найпримітивніший спосіб самопізнання. З часом дитина починає називати своє ім'я у третій особі. І вже близько до трьох років появляється перша самооцінка – розуміння не тільки свого «Я», але й того, що «я чудовий», «я дуже чудовий»... Це виключно емоційне новоутворення, яке не містить раціональних складових. Воно основане на потребах дитини у емоційній безпеці прийняття, тому самооцінка завжди досить завищена.

Будь яка емоція чомусь навчас, тому дорослі повинні допомагати дітям зрозуміти свої емоції, із співчуттям ставитися до емоцій інших людей і шукати дієві способи справлятися з численними випробуваннями емоціями.

У рамках процесу становлення (формування) емоційної сфери в межах соціальної взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, то варто зазначити, що до ознак емоційної сфери дитини раннього віку слід віднести: з 12 місяця життя виникає самосвідомість і настає усвідомлення своїх емоційних реакцій; незадоволеність з приводу обмежень, що виникають за збільшення автономії. Зазначеними новоутвореннями зумовлюються такі характеристики

оцінювання та самоусвідомлення себе, як наявність в експресії сором'язливості сорому, гордості . Покращується розуміння мови і мовленнєвих виразів власного стану. Набуття вказаних форм поведінки надає дитині можливість поступово навчитись прогнозувати багаточисленні переживання відносно інших людей, поліпшити розуміння емоційного висловлення інших та їх значення, розвинути ранні форми емпатії та соціально спрямованих дій [25].

Згодом, у віці 2,5 років, завдяки раніше засвоєній символіці відбувається полегшення емоційної регуляції, але одночасно ця символіка може зіпсувати настрої. Збільшується коло спілкування, що допомагає розширенню спектру оцінки й усвідомлення своїх почуттів і того що їх викликає. Дитина засвоює «удавану» експресивну поведінку в іграх та жартівливих розповідях, з часом приходиться розуміння того, що удаваний вираз обличчя може ввести в оману інших щодо свого емоційного стану. Все вказане сприяє комунікативному розвитку, поліпшує розуміння дитиною соціальної взаємодії і очікуваної від неї форми поведінки. За нормального розвитку відносин з однолітками з часом розвивається емпатія та соціально спрямована поведінка[15, с. 85-86].

М. Ейнсворт у своїх роботах проводила дослідження об'єктивних методів вивчення типу прив'язаності. Нею була винайдена шкала «Безпека – тривога», а також створено «тест дивної ситуації», що протягом багатьох років був головним інструментом для діагностики типу прив'язаності між 12-м і 18-м місяцями життя[19, с. 35-39].

Розуміння власного «Я», самооцінки, а також поява своїх дій провокують дитину до нового етапу розвитку. Починається перехідний період – криза 3х років.

Варто нагадати, що є кілька класифікацій емоцій. Однією з яких є класифікація К. Є. Ізарда[22], він виділяє десять базових емоцій, кожна з емоцій веде до різноманітних внутрішніх переживань і різного зовнішнього висловлення таких переживань:

1. Інтерес — це позитивна емоція, вона відчувається дитиною найбільше, ніж інші емоції. Інтерес відіграє суттєву мотиваційну роль у формуванні і розвитку навичок, умінь, інтелекту і творчих здібностей, забезпечує працездатність.

2. Радість — це проживання активного внутрішнього задоволення, впевненості в собі, своєї значимості, успіху у своїй діяльності. У випадку, якщо дана емоція переважає в емоційному житті, то дитина знаходиться в стані комфорту.

3. Подив — це переживання, що пов'язане зі сприйняттям чогось раптового і несподіваного.

4. Сум — це переживання суму, ізоляції, зневіри. Ця емоція стримує розумову і фізичну активність дитини.

5. Гнів — це переживання обурення, збурювання та незадоволення чимось. Ця емоція є одним з складових компонентів агресивної мотивації. Контроль над гнівом відіграє важливу роль у процесі соціального розвитку дитини.

6. Відраза — це вкрай неприємне враження, викликане чимось огидним, бридким, противним, потворним.

7. Презирство — це переживання глибокої внутрішньої зневаги до когось чи чогось морально та низького. Презирство провокує до роздування почуття своєї значимості і до обезцінювання об'єкта презирства. Ситуації, що провокують гнів, одночасно активують емоції відрази та презирства. Комбінація цих трьох емоцій називається як тріадою ворожості.

8. Страх — це переживання сильного переляку, остраху когось чи чогось. Переживання страху відбувається і сприймається як загроза власній безпеці, супроводжується почуттям непевності, незахищеності, неможливості керувати ситуацією.

9. Сором — це переживання невдоволеності собою. Сором мотивує бажання дитини сховатися та втекти.

10. Провина — це переживання, що пов'язані з порушенням моральної й етичної норм[22, с. 58-62].

Отже, емоції важко помітити, усвідомити і описати словами, проте їх можна вчислити в науковому експерименті. Будь яка наша емоція має фізіологічний характер, тобто супроводжується виділенням особливих гормонів і/або нейромедіаторів, які «запускають» в нашому мозку емоційну реакцію – ми починаємо «відчувати» емоцію і міняємо власну поведінку[35, с. 52].

Поведінковий рівень – це наша миттєва реакція на емоцію, тобто певна дія: завмирання, плач, сміх, крик, удари руками та ногами, тупотіння та ін. Це зовнішні прояви емоцій, які ми спостерігаємо і за якими часто «прочитуємо» емоції різних людей.

Фізіологічний рівень – це найменш помітний, але найбільш значимий. Саме завдяки цьому рівні ми можемо відчувати емоції, але й не завжди розуміти їх. Будь яка емоція має фізіологічний «маркер» - особливий гормон, або нейромедіатор.

Наприклад: страх викликає адреналін, задоволення – дофамін, гнів, лють – норадреналін, стрес – кортизол, щастя, ейфорія – серотонін, любов, прихильність – окситоцин, дратівливість – тироксин[35, с. 52].

Темперамент – це ще один суттєвий момент в розумінні емоцій – це темперамент, тобто вроджена особливість, що виражається в силі, лабільності, швидкості перемикавання від одного процесу до іншого і витривалості нервової системи. Особистості із міцною та витривалою нервовою системою можуть довго переживати сильні емоції, перш ніж їх нервова система буде виснажена. Люди з нестабільною нервовою системою не можуть довго переживати сильні емоції. Темперамент – це не погано і не добре. Це особливість кожного, яку не можна змінити, але необхідно на неї звертати увагу. У кожного темпераменту є як свої переваги так і недоліки.

Наприклад, дитині із міцною нервовою системою легше впоратися зі стресом на святі і розказати вірш, але в той же час вона здатна спричинити

істерику на 30 хвилин. Дитина зі слабким темпераментом буде більш спокійна зовні, але дуже сором'язливою[35, с. 55].

Звертаючи увагу на особливості темпераменту дитини, можна вірно виховувати, формуючи правильну поведінку. Остаточний результат більшою мірою залежить від батьків, а не від дитини, саме від батьківської реакції і можливості приймати або не приймати темперамент дитини.

Емоції управляють зв'язком дитини з середовищем і керують ним. Чим менша за віком дитина, тим меншої об'єктивної значущості несе для неї навколишнє середовище. Воно постає перед нею таким, яким показують його особисті емоції. Дитина любить маму і папу не за красу, сміливість, а за чуйне ставлення, любов та тепло. Виникнення емоцій у дошкільному віці тісно пов'язане з конкретними явищами, подіями, людей, які оточують дитину[35, с. 56].

Перші емоції дитини пов'язані з органічними потребами і є безумовно-рефлекторними за своїм походженням, до них належать переживання задоволення і незадоволення, страху і гніву. Вони проявляються у вигляді плачу, крику, сліз, якими дитина реагує на різні подразники зовнішнього і внутрішнього світу (порушення режиму прийняття їжі, різку зміну положення тіла, больові подразники та ін).

Особливо видні зміни в емоційній сфері дитини трапляються на другому-третьому році життя дитини. Обумовлені вони насамперед розширенням її взаємодії з людьми, засвоєнням мовними засобами та розвитком компонентів самостійної діяльності[22, с. 69].

З часом в емоціях стає меншим елемент мимовільного наслідування (дитині, яка захопилася своєю грою, вже не так легко передається емоційний стан інших), збільшується сфера стимулів, що провокують у емоції покращується ігровий емоційний контакт з іншими дітьми (ігрове спілкування тощо).

Завдяки впливу стосунків з близькими людьми розвиваються і соціальні емоції, джерелом яких стають взаємовідносини з членами сім'ї, атмосфера сімейного життя та ін.

Ключову роль у розвитку дитячих емоцій у вказаному віці відіграють слова та оцінки старших. Пов'язані з конкретним виразом обличчя, жестами, ставленням до дитини чи якоїсь ситуації, слова “добре”, “погано”, “гарно”, “соромно”, “можна”, “не можна” є потужними стимулами емоцій дитини, підтримкою її дій[22, с. 70].

Джерелом естетичних емоцій у дошкільному віці є яскраві, блискучі, мелодійні, кольорові іграшки, предмети та явища навколишнього світу. Особливу зацікавленість діти другого-третього років життя проявляють до казок, віршів та музичних творів. Багато запитань, що виникають у дітей дошкільного віку, говорять, як стверджують вчені науковці, про появу саме інтелектуальних емоцій.

На цьому рівні вони проявляються у вигляді задоволення від одержаної дитиною відповіді на питання, що їй цікаві. За результатами досліджень, виявлені значні зміни в емоційній сфері дитини при переході від раннього дитинства до дошкільного віку у зв'язку з розвитком відносин дитини з людьми, які її оточують, а також зі зміною характеру гри[22, с. 71].

В емоціях дитини, настають такі зміни: зміна характеру афектів і емоцій, який проявляється у першу чергу у виникненні окремих форм співпереживання, емпатії до інших людей, для яких виконуються певні вчинки, в міру ускладнення своєї діяльності і віддалення часу від результатів міняється місце емоцій у часовій структурі діяльності, вони починають передбачувати хід розв'язання задачі, що виконується.

Таке випередження дає змогу не лише завчасно уявити певні наслідки власних дій у майбутньому, але й успішно прожити їх. У ході емоційної і пізнавальної діяльності дитина в думках вчиняє певні уявні дії, як би “програючи” можливі варіанти стосунків з оточуючими, і, отже, завчасно прогнозує і переживає певну ситуацію та наслідки власних вчинків. Таке

емоційне передбачення має велике значення у створенні в дошкільника моральної поведінки[22, с. 72].

Отже, можна зробити висновок, що почуття і переживання дитини при проживанні кризи трьох років стають різноманітнішими, але носять здебільшого ситуативний характер. У цей етап створюються такі моральні та етичні категорії: хороший — нехороший, гарний — негарний, добрий — злий та інші, виникає почуття сорому, власної гідності, гумору, справедливості, вміння поставити себе на місце іншої людини, переживати за неї.

Емоційні переживання ще більше набувають вербального характеру. Отже, дітям характерні різноманітні емоційні хвилювання, які знаходяться, перш за все, у межах відносин із близькими дорослими (батьками, вихователем). У період дошкільного дитинства дитина набуває певного емоційного досвіду, у неї формується емоційна реакція на вплив однолітків і дорослих, на основі цього складаються відповідні характеристики емоційної поведінки[22, с. 73].

Емоції включені до системи невербальної комунікації, доповнюють мовленнєву інформацію у соціальних відносинах. Вони є складовою низки емоційних та вольових характеристик особистості дитини: доброзичливості чи егоїзму, впевненості в собі чи тривожності. Емоції відкривають здатність для здійснення дитиною власних висновків про те, як треба поводити себе в будь якій життєвій ситуації, наскільки ця ситуація безпечна, до яких наслідків можуть призвести певні дії.

Не існує дій або вчинків без емоцій. Вивчаючи розвиток емоцій у дітей науковці особливу увагу приділяють факторам, які призводять до появи емоційних викривлень та їхні класифікації[22, с. 74].

Емоційні викривлення дітей можна умовно розділити на дві самостійні групи: Перша група – це діти неврівноважені та швидко збудливі. Нестримність емоцій є причиною дезорганізації їх діяльності. Коли відбуваються суперечливі ситуації з однолітками емоції збудливих дітей виражаються досить бурхливо: голосним плачем, відчайдушною образою,

спалахом гніву, але відношення таких дітей до однолітків в цілому залишаються позитивним[65, с.316].

Друга група - діти з стійким негативним ставленням до спілкування з оточуючими. Такі діти уникають безпосереднього спілкування з однолітками, але здалеку можуть слідкувати за подіями в групі. Як ми бачимо в основі розподілу знаходяться сфери життя, в яких передусім може проявитися емоційне неблагополуччя дитини: сфера відносин дитини з людьми, які її оточують і свій досвід дитячих переживань.

Гостре сприйняття і вразливість дитини можуть вплинути на виникнення різних страхів (третя група дітей з емоційним неблагополуччям). Страх можна визначити як емоційний стан, який з'являється у випадку усвідомлення дитиною, що може виникнути небезпека[65, с.317].

Реальні страхи з'являються наприкінці раннього віку дитини (до 2-3 років): предмети, тварини, події, явища. У цей період вчені психологи вказують на наявність у дитини жорсткої залежності між інтелектуальним рівнем і страхами: чим вище інтелект дитини, тим більше власних страхів вона відчуває, тобто у цьому випадку страх це захисний механізм, пов'язаний зі здатністю дитини прогнозувати наслідки такої ситуації[65, с.318].

Починаючи з трьох років кількість безпосередніх страхів, які відчуває дитина, зменшується: з'являється вміння розрізняти ступінь небезпечної ситуації (лев на фото вже не страшний). Починається доба символічних страхів. Наприклад, страх висоти більшою мірою відноситься саме до символічних страхів. З острахом зв'язано також і стан тривожності, яка виникає у випадку, якщо ситуація, яка загрожує катастрофічними наслідками, не визначена.

За нормального емоційного розвитку дитини страх і тривога достатньо швидко змінюються домовленостями та поясненнями дорослого. Проте страх і тривожність можуть займати головне місце в емоційному житті дитини, яка починає перебувати в стані тривоги або страху дуже часто і без об'єктивних

на це причин. Підвищена тривога і лякливність дітей з'являється з багатьох причин, наприклад, від особливої чутливості нервової системи[65, с.319].

Найбільш серйозним джерелом дитячих страхів є обстановка в сім'ї. У таких сім'ях діти переживають достеб сильні, безпредметні, невизначені для них самих страхи і тривогу.

Отже, науковцями визначено такі основні напрямки в розвитку емоційної сфери дошкільника:

1. Протягом дошкільного дитинства зміст емоційної сфери стає складнішим, імпресивна сторона емоцій і почуттів;
2. Утворюється загальний емоційний фон дитини.
3. Стає розвиненою експресивна сторона емоцій і почуттів дошкільника, зокрема: дитина розуміє «мову» почуттів, вчиться з допомогою поглядів, міміки, посмішок, жестів, пози, рухів, інтонації голосів виражати власні переживання; дошкільник вже може словесно пояснити свій стан, але в цьому сенсі його можливості обмежені.

Зараз стає актуальною необхідність емоційної регуляції поведінки та діяльності дітей дошкільного віку завдяки розвитку в них емоційного інтелекту, соціальних емоцій, які відіграють найважливішу роль у вихованні морально-етичних міжособистісних відносин[66, с. 317].

Психологічний розвиток дитини, її внутрішню культуру потрібно розпочати з розвитку її емоційного інтелекту, соціальних емоцій та почуттів, які є необхідною умовою формування особистості маленької людини, запорукою її психічного здоров'я.

Криза трьох років - це період активного емоційного розвитку дитини, час становлення її вищих емоцій. На цьому етапі відбувається збагачення та насичення різноманітністю емоційного життя, що пов'язано із процесом статевого дозрівання, що наближається та чуттєвим впливом зовнішнього середовища.

У дітей дошкільного віку чудово розвинені такі емоції, як заздрість, любов, гнів, страх, переляк, сором, радість, збентеження та сором'язливість.

Це той час, коли діти можуть розвивати свій емоційний інтелект, знайти так звані хороші емоційні звички - навички, пов'язані з одержанням і проявом емоційних станів, познайомитися зі способами зменшення напруги й керування емоціями.

Накопичені в цей період уміння мають вирішальну дію на все життя людини[66, с. 318].

У дошкільному віці поетапно розвивається вміння визначати емоційний стан оточуючих людей. А. Щетиніна виокремила види сприйняття емоцій за експресією, які розглядаються і як рівні розвитку цього вміння.

Довербальний тип. Емоція не виражається словами, її впізнання виявляється через встановлення дітьми відповідності міміки характеру певної ситуації («він, напевно, фільм дивиться»).

Дифузно-аморфний тип. Діти називають емоцію, але сприймають її поверхово, нечітко («сумний», «подивився й дізнався, що він радіє»). Складові частини еталона емоції ще не диференційовані.

Дифузно-локальний тип. Сприймаючи вираження емоції глобально і поверхнево, діти вирізняють окремий, часто одиничний елемент експресії (найчастіше – очі).

Аналітичний тип. Емоцію розпізнають завдяки виділенню елементів експресії. Частіше діти опираються на вираз обличчя, а не на позу.

Синтетичний тип. Це вже не глобальне й поверхове сприйняття емоцій, а цілісне, узагальнене («добра вона, тому що вся добра»).

Аналітико-синтетичний тип. Діти вирізняють складові частини експресії й узагальнюють їх («вона сумна, у неї все обличчя таке – очі веселі і рот [66, с. 320].

На розвинення емоцій і почуттів дітей у період кризи трьох років впливають психічні стани і кризи особистості. Якщо нові потреби, що з'явилися наприкінці кожного етапу, не задовольняються або придушуються, у дошкільника починає формуватися стан фрустрації, який проявляється як агресія (активний стан – гнів лют), або як депресія (пасивний стан).

Якщо в сім'ї наявні довготривалі конфлікти між батьками, то дитина це відчуває, переживає по-своєму і, в решті, у неї виявляються ознаки емоційної нестабільності. У сім'ях із довготривалими сварками у дітей виникає стан тривоги, невпевненість і ознаки депресії. Якщо ініціатором скандалів в сім'ї є дружина, а для дитини – це мама, то більшість дітей із таких сімей характеризуються високим індексом тривожності, що можна пояснити емоційною близькістю матері і дитини а, отже, найбільшою сприйнятливістю дітей до конфліктів.

Для великої більшості дітей із розладами емоційної сфери основним психотравмуючим фактором є сімейна атмосфера. Певні особливості взаємовідносин між батьками сприяють появі конкретних порушень в емоційній сфері дітей. Так, низький рівень довіри спілкування провокує тривогу і внутрішню напруженість. Недолік розуміння між батьками провокує розвиток невпевненості в собі та залежність, замкнутість та боязкість.

Отже, у всі часи і у всіх народів головною і єдиною конкретною функцією сім'ї була і залишається соціалізація дитини, а інші функції були додатковими і змінювалися протягом десятиліть. Для того, щоб діти мали змогу повністю розвивати і проявляти свої здібності, вони мають рости в чуйному соціальному середовищі. Надзвичайно важливо, аби дитина виховувалася в доброзичливій атмосфері, щоб у процесі виховання у батьків не було розбіжностей із приводу методів її виховання, щоб дитина не була свідком конфліктів. В іншому разі вона може вирости в асоціальну особистість, яка завдає шкоди не тільки оточуючим, а й собі[26, с. 202].

1.3. Стилi сімейного виховання та їх вплив на емоційну сферу дитини в період кризи 3-ох років

Основною метою виховання дітей у сім'ї є всебічний розвиток особистості, що поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну бездоганність. Під впливом сімейних принципів і всього сімейного укладу можна виховати твердість характеру, гуманізм, зосередженість.

Тільки в сім'ї дитина спостерігає і відчуває почуття любові до батьків і сама отримує від батьків цю любов і ласку. Суть сімейного виховання охоплює всі його напрями. У сім'ї здійснюється фізичне, естетичне, трудове, розумове, моральне виховання дітей, створюється ціннісне ставлення в усіх напрямках. Батьки формують знання дитини про природу, суспільство, виробництво, професії, техніку, досвід творчої діяльності; розвивають деякі інтелектуальні навички; виховують ставлення до оточення, людей, професій, життя[37, с. 151-153].

О. Нагула пише, що повноцінне сімейне виховання, основою якого є відповідальне відношення подружжя до батьківських ролей, суттєво впливає на психічний стан дітей. Психологічна атмосфера в сім'ї, рівень психолого-педагогічної компетентності батьків впливають на емоційний стан та зумовлюють процес розвитку дитини на кожному віковому періоді. Фрагментарністю вирізняються уявлення молодих батьків про функції сім'ї, організацію гармонічного виховання та розвитку дітей, а саме у розумінні змісту та значення батьківства, уявлення про важливість ролі батька та матері у вихованні дітей, в їх оцінці своїх можливостей щодо будівництва сімейних стосунків, набуття навичок усвідомленого батьківства[37, с. 153-154].

За Е. Еріксоном[74], особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації [74, с. 267-268].

Так, на першій стадії (до одного року) розвиток дитини відбувається за віссю «довіра – недовіра». Рівень розвитку почуття довіри до інших людей і навколишнього середовища в цілому залежить передусім від якості турботи матері, до того ж не так від кількості їжі чи ласки, якою здатна забезпечити мати, як від особливостей спілкування, можливості матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіритися.

На другій стадії (1-3 роки) дитина розвивається за віссю «автономія – сором і сумнів». Перш за все росте здатність до самоконтролю тілесних проявів, встановлюється специфічне співвідношення виявів впертості і

добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поетапно надавати дитині можливість самостійно слідкувати за своїми діями, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля[74, с. 270-271].

Третя стадія (3-6 років) характеризується розвитком дитини за віссю «ініціативність-провина». При цьому ініціатива доповнює до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість. Погляди та переконання батьків набувають втілення в стилі життя сім'ї і способах взаємин дорослих з дитиною, в атмосфері батьківсько-дитячих відносин, адже саме від батьківсько-дитячих відносин залежить успішність привласнення особистістю, що зростає соціально значущих цінностей і настанов, розвиток емоційної сфери, розуміння суті сімейних і більш загальних соціальних ролей. Почуття провини у дітей викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або занадто застосовують покарання.

На формування стилів сімейного виховання впливають об'єктивні та суб'єктивні причини, а також генетичні фактори батьків і дітей.

Вибір стилю сімейного виховання формують: типи темпераменту батьків та їхня сумісність; традиції сімей, у яких виховували самих батьків; науково-педагогічна і психологічна література, яку досліджують батьки; рівень освіченості батьків.

Стиль сімейного виховання – це спосіб взаємодії батьків та дітей, що характеризується застосуванням конкретних засобів і методів впливу

виховання, виражається у особливій манері вербального та невербального спілкування[74, с. 272-273].

Існує велика кількість стилів сімейного виховання та їх класифікацій. Розглянемо деякі з них.

Існує спроба описати спілкування в сім'ї через ті ролі, які виконує дитина. Дитячі ролі чітко виявляються в сім'ях, коли батьківські позиції втрачають гнучкість і адекватність. До найбільш типових відносять ролі:

– «цап відбувайло». Ця дитяча роль виникає в сім'ї, коли подружні проблеми батьків переходять на дитину. Вона ніби відводить на себе емоції батьків, які насправді вони відчувають один до одного;

– «кумир сім'ї». Роль виникає тоді, коли батьки не відчувають один до одного ніяких почуттів, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину, перебільшеною любов'ю до неї. Надання дитині ролі «кумира сім'ї» також може характеризуватися суперництвом між дорослими, кожний з яких, демонструючи турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство у сім'ї або уявне співробітництво;

– «бейбі». У цій ролі дитина віддалена від батьків, вона ніби витісняється з сімейної спільності, їй нав'язано бути в сім'ї лише дитиною, від якої нічого не залежить. Ця роль виникає при сильній близькості подружжя один до одного;

– «детектив». Дисгармонійні стосунки у сім'ї здійснюють постійний негативний вплив на дітей відтоді, коли вони починають відчувати конфліктну, напружену атмосферу в родині. Діти виконують роль «детектива», досліджуючи приховану суть батьківських взаємин, та приходять до психотравматичного переконання: «Я є причиною проблем батьків», що є поштовхом до появи почуття провини та суїцидальних думок, психосоматичних захворювань;[34, с. 21-22].

– «рятівник сім'ї». Дитина несвідомо викликає у себе симптоматичну поведінку (агресія, неадекватна поведінка, нервові розлади, психосоматична хвороба, спроби самогубства) для того, щоб врятувати родину. Носій

симптому виступає як «ідентифікований пацієнт» – член родини, проблеми якого змушують родичів об'єднатися. Дитина як виконавець неусвідомлюваної патологічної ролі сприяє інтеграції дисгармонійної сімейної системи, зазнаючи при цьому її психотравмуючого впливу;

– «жахлива дитина». В умовах суперництва, уявного співробітництва функціонує роль «жахливої дитини», коли з патологічної поведінки дитини створюється специфічний сімейний фетиш, який дає можливість дорослим перекладати одне на одного провину за погану поведінку дитини. Отже, дорослі на підсвідомому рівні домагаються самоствердження у сім'ї, проявляючи при цьому негативне ставлення до дитини;

– «скарб». Дитина стає особистим ідеалом для когось із батьків. Наявність цієї ролі свідчить про суперництво між дорослими або про ізоляцію одного з них, який компенсує прихильністю до дитини нестачу емоційного тепла в сім'ї. І. Малкіна-Пих винайшов поняття «дисфункціональні коаліції» – один з батьків утворює стійкий союз з дитиною проти іншого (дистанційного)[34, с.23-24].

Найпоширенішим в психолого-педагогічній літературі є поділ стилів сімейного виховання на демократичний (авторитетний), авторитарний, ліберальний (поблажливий) та індиферентний (байдужий).

Демократичний чи авторитетний стиль характеризується наявністю сприятливого мікроклімату в сім'ї: теплі й довірливі стосунки між батьками і дитиною, взаємна повага і підтримка, емоційне сприйняття дитини як окремої особистості, урахування її думки, поглядів, почуттів і потреб. Тут високий рівень контролю за розвитком і діяльністю дітей поєднуються з визнанням і заохоченням їх індивідуальності, автономії та самостійності. Батьки дотримуються демократичних принципів спілкування: не застосовують фізичних покарань і приниження, утримуються від проявів агресії й неповаги, використовують методи адекватної вимоги та логічної аргументації. Вони встановлюють спільні для всіх членів сім'ї правила, що ґрунтуються на їхньому авторитеті, як особистостей, старших товаришів, лідерів і

вихователів. З часом батьки змінюють та удосконалюють оголошені правила й поставлені вимоги в розумних межах, враховуючи при цьому думки і погляди дітей. У результаті дотримання демократичного стилю сімейного виховання у дитини формуються такі особистісні якості, як старанність, відповідальність, сила волі, впевнені в собі та здатність до адекватного самооцінювання, самоконтролю і саморегуляції, розвинені необхідні соціальні навички[41].

Авторитарному стилю характерний надмірний контроль батьків за життям дітей (діяльністю, поглядами, навіть почуттями), обмеження їхньої самостійності й ініціативності. Батьки будують взаємини в сім'ї на основі власної беззаперечної і неподільної влади, що супроводжується чіткими командами, завищеними вимогами, жорсткими заборонами і суворими покараннями (в тому числі фізичними). Сімейне спілкування (вербальна комунікація) зазвичай зводиться до мінімуму: всі рішення приймаються лише батьками, від дітей вимагається тільки беззастережна слухняність і мовчазна покора. Такі методи виховання формують у дітей механізм зовнішнього контролю: зникнення загрози покарання провокує неконтрольовану, агресивну поведінку з боку вихованців до батьків і громадськості.

Авторитарне батьківство виховує боязких, похмурих, вороже налаштованих, залежних, пасивних, дратівливих і агресивних людей. Остання риса особливо яскраво проявляється у підлітковому віці: психологічно сильні діти виявляють бунтарство й непокору, при першій можливості виходять з-під батьківського контролю і навіть вдаються до помсти[41].

Єдиною перевагою ліберального (поблажливого) стилю виховання є теплі, близькі взаємини між членами сім'ї, батьки повністю відкриті для спілкування з дітьми. В іншому йому притаманна відсутність елементу керівництва, правил, заборон та обмежень в поєднанні з низьким рівнем контролю (практично вседозволеність). Діти отримують повну свободу і самостійність у вчинках, рішеннях, набутті досвіду. Ставлячи себе на один рівень з дітьми (фактор безумовної любові), батьки сприяють формуванню

комунікативної лінії в напрямку до себе, а не до дитини. Таким чином нівелюється батьківський авторитет, право на лідерство. Такі батьки не можуть надати дитині практичної допомоги і підтримки в будь-якій ситуації, викликаючи в них почуття незахищеності, тривожності[41].

Ліберальний стиль зазвичай виховує інфантильних, неадекватних, імпульсивних, невибагливих до себе, безпринципних людей. Інколи вони стають активними та творчими особистостями.

Для індіферентного (байдужого) стилю характерна відчуженість між дітьми та батьками. Останні виявляють закритість у спілкуванні, емоційну холодність щодо дитини, навіть байдужість. Батьки не беруть активної (свідомої) участі у процесі виховання, не встановлюють системи контролю, обмежень, покарань і заохочень, не надають дитині практичної і моральної підтримки. Обтяжені власними проблемами, індіферентні батьки ігнорують інтереси і потреби дитини, часто звинувачують їх у своїх невдачах, демонструючи деяку ворожість і відкрити зневагу до дитини[41].

Таке виховання провокує у дітей відхилення психологічного та розумового розвитку, порушення поведінки, навіть психічні розлади. Вони ростуть некерованими, імпульсивними, невпевненими в собі, тривожними і боязкими, схильними до асоціальної та патологічної поведінки.

У психолого-педагогічній літературі також існують більш широкі класифікації стилів сімейного виховання. Одна з них на основі класичного поділу (представленого вище) деталізує стилі виховання, виділяючи наступні: співчуваючий, розважливий, поблажливий, змагальний, попереджувальний, контролюючий, хаотичний, гармонійний.

Співчуваючий стиль виховання характерний для спокійних і розсудливих батьків, які є для дитини зразком моральності і працьовитості. Вони люблять дитину, але не часто це демонструють, не застосовують системи покарань і заохочень. Батьки намагаються захистити дитину від фізичних перевантажень і психологічних потрясінь, але не приділяють надмірної уваги. Сім'я більшість часу проводить разом, особливо за сумісною діяльністю. Отже, діти рано

набувають трудового досвіду і, відповідно, шанують і поважають працю батьків[41].

Співчуваючий стиль сприяє вихованню чуйних, ввічливих, врівноважених, скромних, відповідальних, самокритичних і працьовитих дітей. У них розсудливість переважає над емоційністю. Проте, якщо увага дитини цілком зосереджується на негараздах сім'ї, вона стає безініціативним і пасивним членом суспільства.

Дотримуючись розважливого стилю виховання, батьки створюють в сім'ї теплий клімат і добрі стосунки. Вони багато спілкуються з дитиною: відповідають на запитання; пропонують цікаву інформацію для роздумів, підживлюючи допитливість; розповідають цікаві історії, виховуючи моральність; обговорюють будь який вчинок дитини, разом аналізують її думки і погляди. Розважливі батьки надають дитині волю дій для отримання особистого життєвого досвіду, але слідкують, щоб їхні вчинки не виходили за межі розумного. Діти залучаються до вирішення сімейних питань і батьки серйозно вислуховують їхні думки і скарги. У такій родині не застосовуються покарання, що підтримує атмосферу довіри і взаємоповаги (батьки поважають особистість дитини і вимагають поваги від інших)[45, с. 116].

У такій атмосфері зростають сумлінні, товариські, стримані, впевнені в собі діти з високими етичними якостями.

Для поблажливого стилю сімейного виховання характерною рисою є безконтрольність за діями дитини. Батьки не вміють або не бажають правильно виховувати дитину, не розуміють міри покарань і заохочень, тому їхні вчинки, рішення, прояви почуттів і емоцій відзначаються імпульсивністю і непослідовністю. Весь період виховання несе ситуативний характер, а норми і умови є формальністю, створеною для демонстрації суспільству, а не виконання дитиною.

У таких родинх діти зацікавлені лише особистою вигодою, зростають нечесними, хвалькуватими, хитрими, жадібними, владолюбними, байдужими. При настанні підліткового віку, поблажливе відношення батьків провокує

відкриту конфронтацію молодого покоління з оточуючими і вступ їх в асоціальні групи[45, с. 117].

Змагальний стиль виховання застосовується егоїстичними батьками, які виховують дітей так, щоб виділитися з-поміж інших, похвалитись. Батьки не займаються духовністю, не намагаються виховати високі моральні якості у дитини, замість цього примушують її займатися різними видами діяльності (інтелектуальної, фізичної, творчої), аби показати здібність, талановитість. Дітей примушують до постійного змагання з іншими дітьми, переконують у їх перевазі, зверхності. Батьки користуються будь якою можливістю, з метою продемонструвати знання, вміння та досягнення власної дитини, навіть у випадку, якщо вони дуже поверхневі. За власні успіхи діти отримують безмірну похвалу і матеріальні заохочення. Проте найменші поразки чи «відставання» від інших дітей, друзів чи просто однолітків, призводять до болючої критики і невдоволення, провокуючи як в батьків так і самої дитини депресії та апатії[45, с. 117].

З таким вихованням діти виростають занадто самовпевненими, зарозумілими, егоїстичними. Крім цього, надмірне фізичне і психологічне навантаження постійно призводить до появи проблем зі здоров'ям, та хронічних захворювань.

Попереджувальний стиль (гіперопіка) застосовується в сім'ях, де батьки переконані, що дитина не вміє діяти самостійно: дорослі краще розуміють, що реально необхідно дітям, тому завжди мають бути поруч і вирішувати всі без обмежень питання. Вони занадто переймаються за життя і здоров'я своєї дитини, тому вдаються до постійної демонстрації любові і піклування, обмежують рухову активність, фізичну діяльність і навіть ініціативу дитини. Не враховують її життєвих потреб, інтересів, нахилів, вважаючи свою позицію в даному питанні єдиною правильною. Батьки без кінця піклуються дитиною, граються і розважають її, задовольняють всі прохання, провокуючи до пасивності і істеричності. До дитини не застосовуються покарання і обмеження, що створює клімат потурання і вседозволеності. Переживання за

життя дитини абсолютно затьмарює адекватне розуміння необхідності фізичного й інтелектуального розвитку, морального виховання[45, с. 118].

Діти, які виростають в середовищі гіперопіки, є несамостійними і безпорадними, безвідповідальними і тривожними, пасивними і безініціативними, стриманими в діях і словах, обмежені в поглядах, недисциплінованими і капризними. Одночасно з цим їм характерна ситуативна мораль, і зрадливість, пошуки більшої вигоди. Вони схильні до перебільшення власної значущості, байдужі до власної сім'ї, людей і оточуючого середовища.

Контролюючий стиль виховання передбачає суворий регламент дій і обмеження особистого часу, свободи дитини. Батьки вирішують за дитину абсолютно всі питання (визначають розпорядок дня, харчування, стиль одягу, вибирають друзів, хобі та ін.). Вони зрідка вдаються до похвали, ласки, підтримки. Замість цього часто використовують безкінечні покарання і заборони: постійне підвищення голосу, ще більше обмеження свободи дій, позбавлення матеріальних благ, фізичні покарання[45, с. 119].

У таких сім'ях діти ростуть імпульсивними, нетерплячими, безініціативними. У них занижена самооцінка і підвищена тривожність, панічний страх критики і своїх батьків. Вони обмежені у спілкуванні з оточуючими людьми, але хороші друзі – завжди намагаються підтримати, допомогти, захистити.

Хаотичний стиль характеризується відсутністю конкретних виховних принципів та орієнтирів. У такій сім'ї батьки не здатні сформулювати точних вимог до дитини та визначитися з особистими позиціями або ж між ними самими існують конфлікти й розбіжності поглядів на засоби, методи і цілі виховання. Внаслідок непередбачуваності батьківських вчинків, вказівок та реакцій діти відчувають емоційний дискомфорт, у них загострюється почуття тривоги, виникає потреба у стабільності і впорядкованості власне внутрішніх сімейних відносин і всього навколишнього середовища.

За хаотичного виховання діти відрізняються невпевненістю, імпульсивністю, дезорієнтованістю, вони важко пристосовуються до нових умов зовнішнього світу, виражаючи часом байдужість чи навіть агресивність[45, с. 120].

Адекватне виховання містить всі найкращі риси і якості, які присутні в різних стилях. У сім'ї присутня теплий і дружній клімат, порозуміння і підтримка, взаємоповага і поміркована любов. Батьки добре усвідомлюють кінцеву мету виховного впливу, дотримуються обраних принципів та своїх позицій, але не вдаються до крайнощів. Їхня поведінка і вчинки є досить мотивованими і усвідомленими, що вимагають також від дітей і вдало ними наслідується. Значну увагу батьки приділяють моральному і духовному вихованню (значну роль тут відіграють сімейні цінності, яких обов'язково дотримуються), розвивають інтелектуальний розвиток дитини, поважають і підтримують її фізичну діяльність.

Такий стиль виховання сприяє формуванню гармонійної особистості. Діти виростають розсудливими, чесними, хорошими друзями, чуйними і уважними до інших людей і всього оточуючого, вірними своєму слову. Та, зіштовхуючись з несправедливістю, агресією та іншими дуже негативними проявами навколишнього середовища, вони болісно реагують, довго це обдумують і переймаються.

Отже, формування і становлення нової особистості, що відбувається в сімейній атмосфері, більшою мірою залежить від обраного батьками стилю виховання. Здійснюючи свідомий, вмотивований вибір, батьки самі визначають, якою людиною в майбутньому виросте їхня дитина[45, с. 120].

Висновки до розділу 1

Виходячи з викладеного матеріалу, можна зробити висновок, що вікові кризи є науково доведеним абсолютно нормальним періодом життя людини, завдяки якому особистість набуває нових рис та якостей, а ті якості які були до кризи можуть зникнути або стати другорядним.

Криза трьох років була досліджена багатьма зарубіжними і вітчизняними вченими і більшість із них схильні до думки, що даний етап розвитку індивіда є природним явищем, які проживає кожен у своєму житті.

Це переломний момент, під час якого дитина змінюється безповоротно і переходить на новий етап розвитку свого «Я», стає свідомою та змінюються форма поведінки та стосунки з тими людьми, які її оточують

Щодо початку і закінчення кризи трьох років та її проявів, немає чіткої і конкретної вікової межі та немає конкретних і обов'язкових критеріїв інтенсивності її проявів.

Вона може проходити як яскраво так і майже без симптомів. Це дуже важливий процес в етапі дорослішання дитини і формуванні її особистості.

Криза трьох років, на відміну від попередніх дитячих криз може бути більше вираженою та може скластися враження, що з дитиною відбувається не прогрес, а регрес, через складну поведінку.

Під час кризи трьох років формується власне «Я» та активно розвивається емоційно-вольова сфера, яка є важливим фактором для прийняття рішень та вибору мотивації у подальшому, дорослому житті.

Важливу роль в успішному подоланні кризи трьох років відіграє ставлення батьків до проявів кризових явищ, важливо підтримати свою дитину у бажанні бути самостійною, давати виконувати певні дії без допомоги дорослих.

В кризовий період активно розвивається емоційно-вольова сфера дитини. В цей період дитина починає активно взаємодіяти з зовнішнім світом і активно реагувати на зовнішні фактори. В процесі втрати старого та набуття нових якостей важливим у формуванні емоційного інтелекту є ставлення батьків і розуміння ними особливостей дитини.

Так, батькам слід зрозуміти, що з подальшим дорослішанням дитини, її емоції розвиваються і стають складнішими. Розвиток емоційного інтелекту залежить не тільки від виховання батьками і навколишнього середовища, а і від темпераменту дитини, що природною і вродженою формою поведінки, але

за будь-якого темпераменту можна виховати особистість, яка зуміє керувати своїми емоціями та поведінкою.

Зростаючи в середовищі сім'ї, дитина копіює поведінку дорослих, отже своїм прикладом батьки можуть, як посприяти розвитку емоційного інтелекту так виростити конфлікту, не впевнену в собі особистість.

Сім'я – це середовище, у якому відбувається становлення нової особистості, тому стиль сімейного виховання якого дотримуються батьки відносно дитини, впливає на духовний розвиток і первинну соціалізацію.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЕННЯ ВПЛИВУ СТРАТЕГІЙ ВИХОВАННЯ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ДИТИНИ В ПЕРІОД КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ

2.1. Організація та етапи дослідження впливу стратегій виховання на емоційну сферу дитини в період кризи 3-ох років

З метою дослідження впливу стратегій виховання на розвиток емоційної сфери дитини в період кризи трьох років мною було підібрано інформативний психологічний інструментарій для комплексного вивчення даної проблематики.

Експериментальне дослідження проводилось серед клієнтів на базі Центру розвитку дитини «Пташка» м. Вишневого Бучанського району Київської області. *У вибірку дослідження увійшло 30 дітей дошкільного віку молодшої та середньої груп дошкільних навчальних закладів Бучанського району Київської області, з них: 14 дівчат і 16 хлопчиків віком 3 та 4 років, а також 30 матерів дітей.* З огляду теоретичного розділу стало зрозуміло, що ставлення батьків до дітей виражається у системі різноманітних почуттів до дитини, поведінкових проявів, що реалізовується у спілкуванні з нею, прийнятті або неприйнятті дитини, схвалення або засудження її, певному розуміння її вчинків та характеру.

Тому діагностика батьківського ставлення дозволяє визначити стиль сімейного виховання, оцінити сенситивність для дитини емоційної атмосфери в сім'ї, спрогнозувати вплив моделей виховання на психічний, емоційний та особистісний розвиток дитини. З-поміж методів вивчення сім'ї поширеними є: бесіди з дитиною, опитування батьків, анкетування, психологічне тестування, проєктивні методики.

З метою дослідження батьківсько-дитячих взаємин, особливостей сприйняття членами сім'ї один одного, у дослідженні я використовувала наступні психодіагностичні методичні інструментарії: для матерів, тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою, а

для діагностики особистісного розвитку дітей апробовано методики: методика вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою, проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини» за М. Дукаревич, проєктивна методика «Малюнок сім'ї» Л. Кормана і Р. Бернса, проєктивна методика «Кактус», Н. Панфілова.

Тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною представляє інструмент психодіагностики, спрямований на виявлення рівня батьківського ставлення в осіб з питань виховання дітей і спілкування з ними, що звертаються за психологічною допомогою.

Методика складається з 5 діагностичних шкал (додаток А).

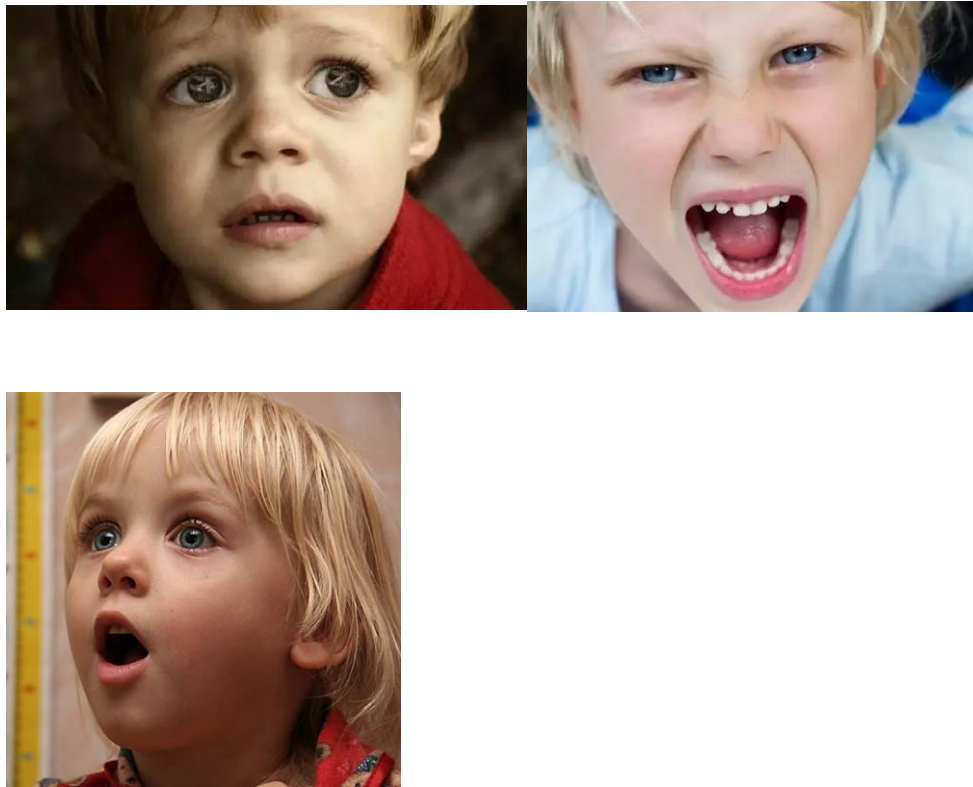
Діагностичні шкали методики виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою.

На кожну шкалу методики відводиться 7 запитань. Ця методика діагностує поєднання стилів батьківського спілкування. В тесті всього 42 запитання. Одержані бали переводяться у відсотки, які дозволяють визначити на якому місці перебуває досліджуваний відносно з іншими учасниками даної популяції, тобто серед інших батьків.

Методика вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою - психодіагностична проєктивна методика для визначення ступеню розуміння емоційного стану дітей дошкільного віку, що переживають яскраво виражені емоції.

Методика складається з двох етапів. На першому етапі практичний психолог пропонує дитині роздивитися малюнки або фотографії із зображеннями дітей і дорослих (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Стимульний матеріал за методикою О.Кучерової

Підраховують кількість правильних відповідей. Їх аналізують, зауваживши, чи адекватно дитина розуміє емоційний стан інших, на які ознаки орієнтується, чиї емоції ліпше розуміє - дорослих чи однолітків.

На другому етапі практичний психолог пропонує дитині роздивитися картки зі схематичним зображенням основних емоцій людини та назвати їх. Відповіді фіксує в таблиці. Відтак, аби з'ясувати, як дитина усвідомлює свої емоції, практичний психолог проводить із нею бесіду за такими запитаннями:

Попрацювавши зі схематичними зображеннями, визначають, яку емоцію дитині найскладніше ідентифікувати.

Відповіді дітей на запитання аналізують за такими критеріями:

розуміння дитиною своїх переживань;

адекватність цього розуміння;

ступінь усвідомленості.

Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини» за М. Дукаревич. Застосування тесту розраховане на дослідження психомоторного зв'язку та

стану психіки – основним чином прихованих емоцій і є однією з найбільш інформативних проєктивних методик.

Методика тесту складається з двох етапів. Перший етап - це створення вигаданої тварини. Після цього, на другому етапі дитині пропонується описати його вигадану тварину, відповідаючи на питання щодо її зовнішності, поведінки та характеру.

Інструкція полягає у створенні малюнка неіснуючої тварини шляхом вільного прояву фантазії та інтуїції. Для цього потрібно розслабитись, дозволити руці малювати самостійно та надати творінню вільний хід. Рекомендується використовувати окремий аркуш матового паперу та олівець середньої м'якості. Після створення малюнка необхідно надати тварині неіснуюче ім'я.

Психолог визначає такі реакції:

- Вербальні
- Невербальні
- Порядок малювання.

Ознаки агресії на малюнку:

- гострі імпульсивні лінії, сильний натиск;
- загальний характер (агресивний, нападаючий);
- наявність агресивних пристосувань (голки, кігті, шипи, пластини);
- вербальна агресія (жало, паща, зуби, вивергає вогонь).

Інтерпретація здійснюється в результаті послідовного аналізу наступної інформації: натиск олівця, особливості лінії, розмір малюнка та його положення, тип тварини, голова, очі, вуха, рот, додаткові деталі до голови, ноги, хвіст, фігура, контур, загальні доповнення, назва, розповідь, місце життя, харчування, улюблене заняття, друзі, вороги.

Проективна методика «Малюнок сім'ї» Л. Кормана і Р. Бернса.

Матеріали: аркуш білого паперу формату А4, кольорові олівці, гумка.

Практичний психолог пропонує дитині «намалюй, будь ласка свою сім'ю». В жодному разі не можна пояснювати, що означає слово «сім'я», оскільки цим спотворюється сама суть дослідження.

- ✓ Поки дитина малює, психолог спостерігає, відзначаючи такі моменти, як:
- ✓ Порядок заповнення вільного простору;
- ✓ Порядок появи персонажів малюнка;
- ✓ Виникнення труднощів при зображенні того чи іншого персонажу;
- ✓ Час, витрачений на виконання окремих персонажів;
- ✓ Емоційний настрій дитини під час зображення певного персонажу;
- ✓ Спонтанні коментарі дитини.

Інтерпретація структури малюнка сім'ї. Дитина з емоційно благополучної сім'ї, малюватиме повну сім'ю. Спотворення реального складу сім'ї заслуговує на найпильнішу увагу, оскільки за цим майже завжди стоїть емоційний конфлікт, невдоволення сімейною ситуацією.

Проективна методика «Кактус», Н. Панфілова. Методика дозволяє виявити стан емоційно-особистісної сфери дитини, виявити наявність агресії, її спрямованість, інтенсивність.

Психолог пропонує дитині «На аркуші паперу намалюй кактус, такий, яким ти його собі уявляєш». Питання і додаткові пояснення не допускаються. Дається стільки часу, скільки необхідно для роботи. Після закінчення малювання проводиться бесіда.

При обробці результатів беруться до уваги основні графічні методи, а саме: просторове положення; розмір малюнка; характеристика ліній; сила натиску на олівець. Також враховуються специфічні характеристики, що є притаманними саме для цієї методики: «образ кактуса» (дикий, домашній, самотній, жіночий), манера малювання (промальований, схематичний), якість промальованих голок (розмір, розташування, кількість). Висновки роблять і на основі малюнка, і на основі відповідей.

Методика «Кактус» дозволяє виявити наступні якості особистості дитини: агресія, імпульсивність, залежність, невпевненість, залежність демонстративність, відкритість, скритність, обережність, оптимізм, тривога, жіночність, екстравертованість, інтравертованість, егоцентризм, прагнення до домашнього захисту, прагнення до самотності. Методика «Кактус» дозволяє на основі лише одного малюнка зробити конкретні висновки про емоційний стан дитини. Іноді це дуже важливо, адже не всі діти відкрито ідуть на контакт з дорослими.

Дослідження проводилося у чотири етапи.

На першому етапі (було проаналізовано теоретичні джерела з проблеми; визначено теоретико-методологічні підходи до досліджуваної проблеми.

На другому етапі визначено вибірку дослідження, конкретизовано методи та загальну стратегію дослідження.

На третьому етапі проведено емпіричне дослідження, яке дало змогу виявити особливості емоційної сфери дітей в період кризи 3-ох років у взаємозв'язку зі стилями батьківського виховання.

На четвертому етапі було розроблено програму корекції емоційної сфери дітей в період кризи 3-ох років.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

В результаті проведення методики вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою можна констатувати той факт, що досліджувані особи мають різні рівні розуміння емоційного стану. Так, достатній рівень розуміння виявлено у 12%, середній рівень розуміння виявлено у 53% опитуваних, низький рівень розуміння було виявлено у 34% досліджуваних. Кількісні показники наведені в таблиці 2.2.

Кількісні показники рівнів розуміння емоційного стану за методикою вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою

Шкали / респонденти (30 дітей віком 3-4 років)	Достатній рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Радість	4	13,3%	20	66,6%	6	20%
Смуток	1	3,3%	20	66,6%	9	30%
Страх	5	16,6%	15	50%	10	33,3%
Гнів	5	16,6%	15	50%	10	33,3%
Подив	4	13,3%	10	33,3%	16	53,3%

Достатній рівень розуміння емоційного стану вказує на вміння ідентифікувати та регулювати емоції, а також використовувати емоційну інформацію в мисленні і діяльності.

Середній рівень розуміння емоційного стану вказує на недостатню здатність диференціювати позитивні та негативні почуття, а також регулювати свій емоційний стан.

Низький рівень розуміння емоційного стану вказує на майже повну відсутність розуміння емоцій та регулювання свого емоційного стану.

Кількісні показники прояву означених характеристик зображено на рисунку 2.3.

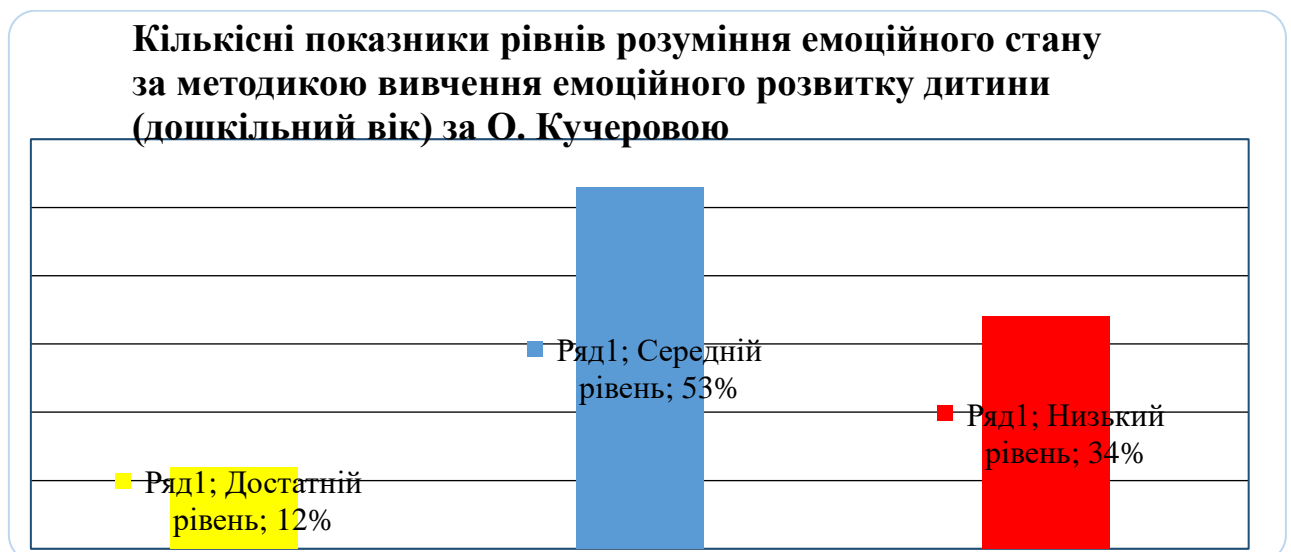

Рис. 2.3. Аналіз результатів по методиці вивчення емоційного розвитку дитини (дошкільний вік) за О. Кучеровою.

Результати дослідження за методикою М. Дукаревич «Малюнок неіснуючої тварини» за допомогою якої ми визначили приховані емоції, дає можливість констатувати той факт, що серед досліджуваних для 6,6% властиві оптимізм, радість, 60% тривожність, 20% агресія а також для 46% досліджуваних характерний депресивний стан. Кількісні показники за даною методикою наведені в таблиці 2.3

Таблиця 2.3.

Кількісні показники прихованих емоцій за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» за М. Дукаревич

Емоції	осіб	%
Оптимізм	2	6,6%
Тривога	18	60%
Агресія	6	20%
Депресивний стан	14	46,6%

В результаті проведення дослідження, з'ясовано, що для більшості дітей характерний підвищений рівень тривожності, для досить високого відсотка характерний депресивний стан та агресія, що пов'язано з аналогічними станами у батьків, в наслідок стресу через війну, конфлікти у сім'ї, та не розуміння батьками базових потреб та емоцій дитини під час кризи трьох років.

Кількісні показники прояву означених характеристик зображено на рисунку 2.3.

Кількісні показники прихованих емоцій за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» за М. Дукаревич

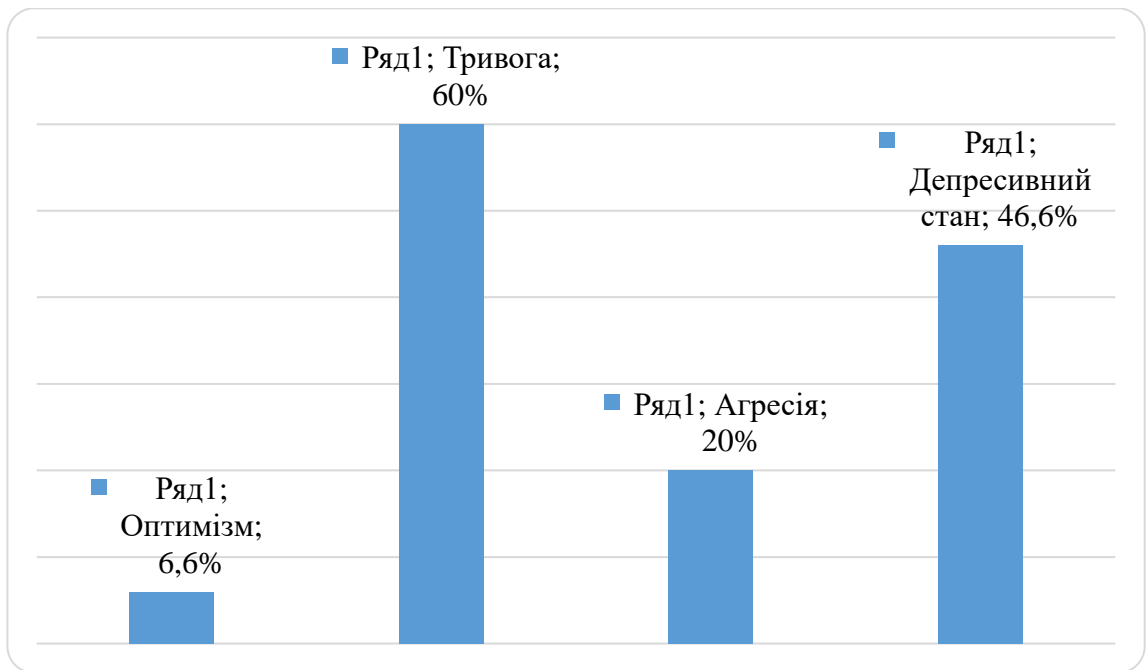

Рис. 2.3. Аналіз результатів по методиці «Неіснуюча тварина» за М. Дукаревич.

Приклад дослідження прихованих емоцій за проективною методикою «Неіснуюча тварина» зображено на рисунку 2.2.

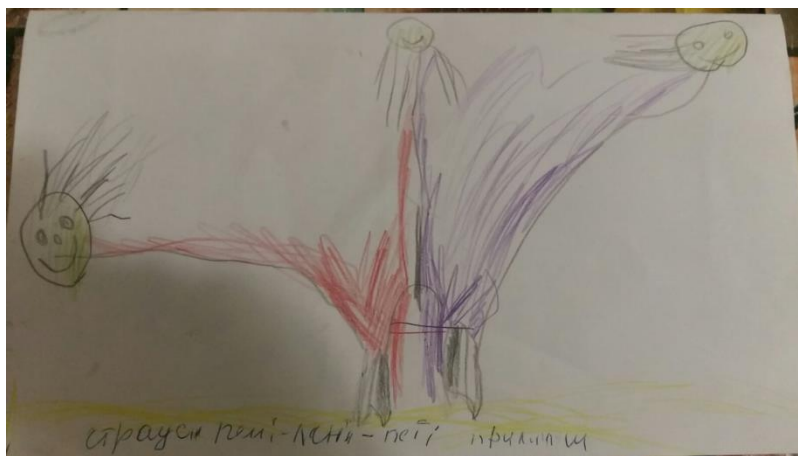

Рис. 2.2. Малюнок неіснуючої тварини дівчинки чотирьох років.

Страуси Пені-Лені-Петі прилипли. Живе на страусиній фермі, їсть кукурудзу і зерно, любить висиджувати яйця, живе в компанії, є друзі і вороги.

Інтерпретація зображеного на малюнку

Емоційна напруженість, ригідність, імпульсивність, тривога як стан на момент обстеження, стресовий стан, імпульсивність, тривога, стресовий стан, емоційне порушення, гостра тривога, незадоволеність потреби в спілкуванні, демонстративність, творчий підхід до задачі, інтровертованість, наявність

внутрішніх суперечностей, протилежно спрямованих тенденцій, внутрішній конфлікт, прагнення до розширення своїх можливостей, замкнутість, небажання вступати в контакт з іншими, чути чужу думку, чуттєвість, конформізм, банальність, інфантильність, схильність до фантазування, показник логічності мислення, ознаки тривоги, низька стійкість до стресу, схильність до сильного підвищення рівня тривоги в несприятливих ситуаціях, вибір домашніх тварин свідчить про тенденцію «приручити» свою життєву енергію.

Результати дослідження за методикою «Малюнок сім'ї» Л. Кормана і Р. Бернса за допомогою якої ми визначили рівень емоційного благополуччя у сім'ї, дає можливість констатувати той факт, що серед досліджуваних для 46% емоційно близька мати, 33,3% емоційно близький батько, 3,3% ворожість до обох батьків, 6,6% ворожість до матері, 10% ворожість до батька, 33,3% почуття відчуженості, 53,3% згуртованість сім'ї, 46,6% не згуртованість. Кількісні показники за даною методикою наведені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.3

Кількісні показники емоційного благополуччя у сім'ї за методикою «Малюнок сім'ї» Л. Кормана і Р. Бернса

Структура сім'ї	осіб	%
Емоційно близька мати	14	46,6%
Емоційно близький батько	10	33,3%
Ворожість до обох батьків	1	3,3%
Ворожість до матері	2	6,6%
Ворожість до батька	3	10%
Почуття відчуженості	10	33,3%
Згуртованість	16	53,3%
Незгуртованість	14	46,6%

Узагальнюючи результати нашого дослідження можемо стверджувати, що частіші за все психологічні труднощі дитини виходять з сім'ї, вони обумовлені нервово-психічним станом батьків та їх ставленням до дітей і життя взагалі. Як з'ясувалося, дуже поширеною особливістю малюнків є зображення членів сім'ї віддалено один від одного, діти зображували себе окремо від батьків, або зображували батьків з довгими руками і великими

пальцями. Такі малюнки свідчать про емоційне відчуження, конфліктність у родині, так би мовити, з різним забарвленням. Дитина, яка відмовляється або “забуває” намалювати себе, дуже ймовірно, відчувається винною у несприятливій сімейній ситуації. Дитина, яка малює лише себе, схильна до засвоєння стратегії “загубленої дитини”.

Кількісні показники прояву означених характеристик зображено на рисунку 2.4.

Кількісні показники рівня емоційного благополуччя у сім’ї за методикою «Малюнок сім’ї» Л. Кормана і Р. Бернса

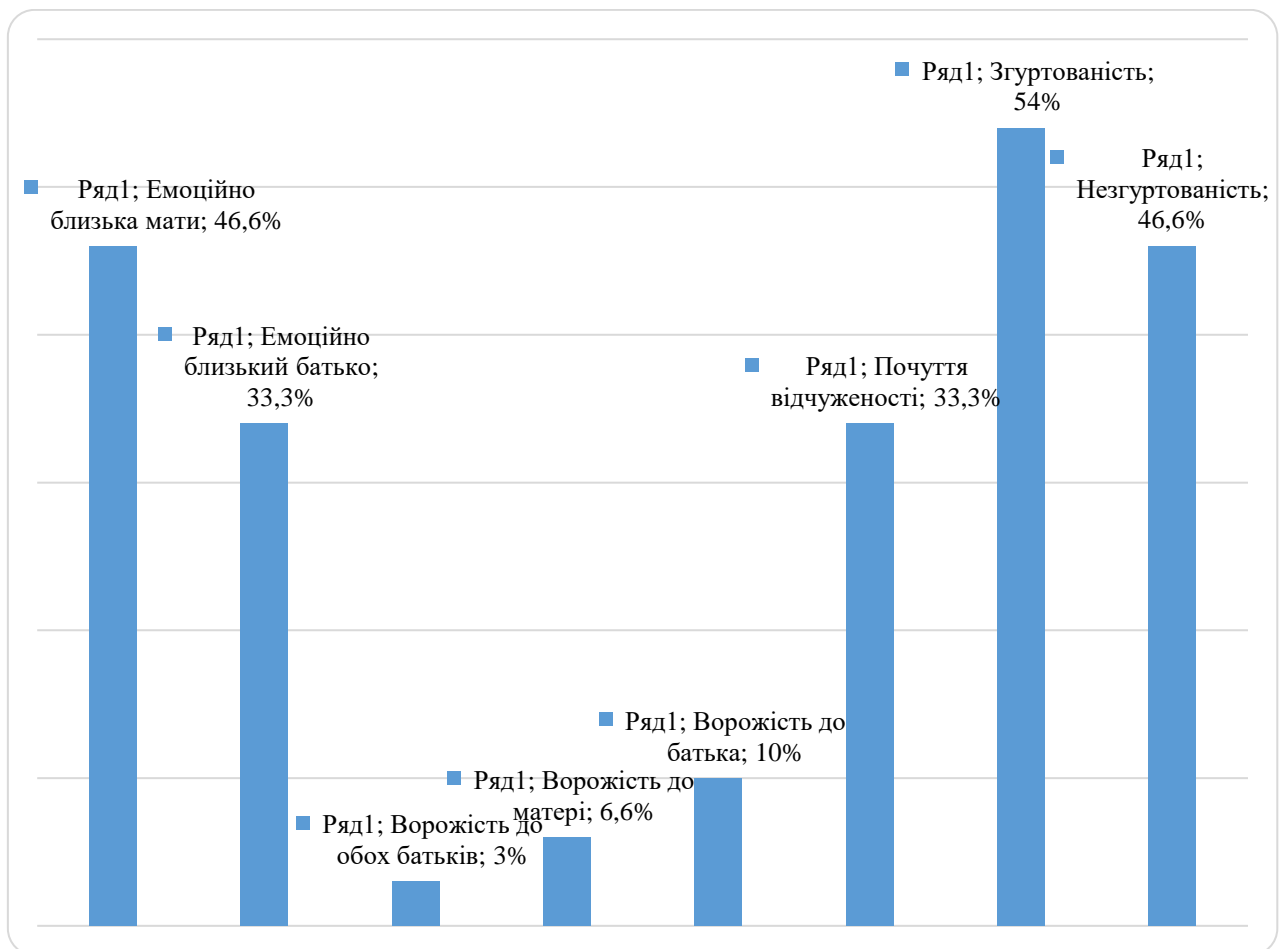

Рис. 2.4. Аналіз результатів по методиці «Малюнок сім’ї» Л. Кормана і Р. Бернса.

Приклад дослідження рівня емоційного благополуччя у сім’ї за проективною методикою «Малюнок сім’ї» зображено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Малюнок сім'ї дівчинки чотирьох років.

Скажи, хто тут намальований?

Бабуся, тато, його собачка, я, мама.

Де вони знаходяться?

На вулиці

Що вони роблять?

Фотографуються

Хто це придумав?

Я

Хто в сім'ї найкращий, чому?

Мама

Хто з них найбільш нещасний, чому?

Бабуся

Їм весело чи нудно, чому?

Бабусі тільки нудно

Як у цій сім'ї карають за погану поведінку?

Кричать

Кого одного залишать вдома, коли поїдуть на прогулянку?

Бабусю

Бабусю намалювала першу, потім тата, потім себе, маму і собаку.

Інтерпретація намальованого

Дитина з емоційно благополучної сім'ї, бабуся найбільш значуща, головна, якщо дитина останньою малює матір, може бути пов'язано з негативним ставленням до неї. Збільшення складу сім'ї пов'язано з незадоволеними психологічними потребами в сім'ї, характерно для єдиних дітей, незадоволені афіліативні потреби, зображені додатково до батьків дорослі вказують на сприйняття неінтегративної сім'ї, на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в емоційних контактах. В деяких випадках – на символічне руйнування цілісності сім'ї, помсту батькам внаслідок відчуття знедоленості, непотрібності. Малюнок вимагає обережності в інтерпретації, оскільки зображено згуртовану сім'ю, це може говорити про спробу дитини об'єднати, згуртувати сім'ю, зображення домашньої тварини біля одного з членів сім'ї може вказувати на потребу дитини в любові, яку вона хотіла б отримати від цієї людини. Розмір фігури є засобом, за допомогою якого вона виражає силу, перевагу, значущість, домінування. Така величина може вказувати на: егоцентричність дитини, змагання за батьківську любов з іншим з батьків, коли дитина прирівнює себе до батьків протилежної статі, виключаючи або зменшуючи при цьому «конкурента».

Результати дослідження за методикою «Кактус» Н. Панфілова за допомогою якої було досліджено стан емоційно-особистісної сфери дитини, дають можливість констатувати факт виявлення агресії у 60% дітей, тривожність виявлена у 26,6%, прагнення до домашнього захисту виявлено у 66,6%. Кількісні показники за даною методикою наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Кількісні показники емоційно-особистісної сфери дитини за методикою «Кактус» Н. Панфілова

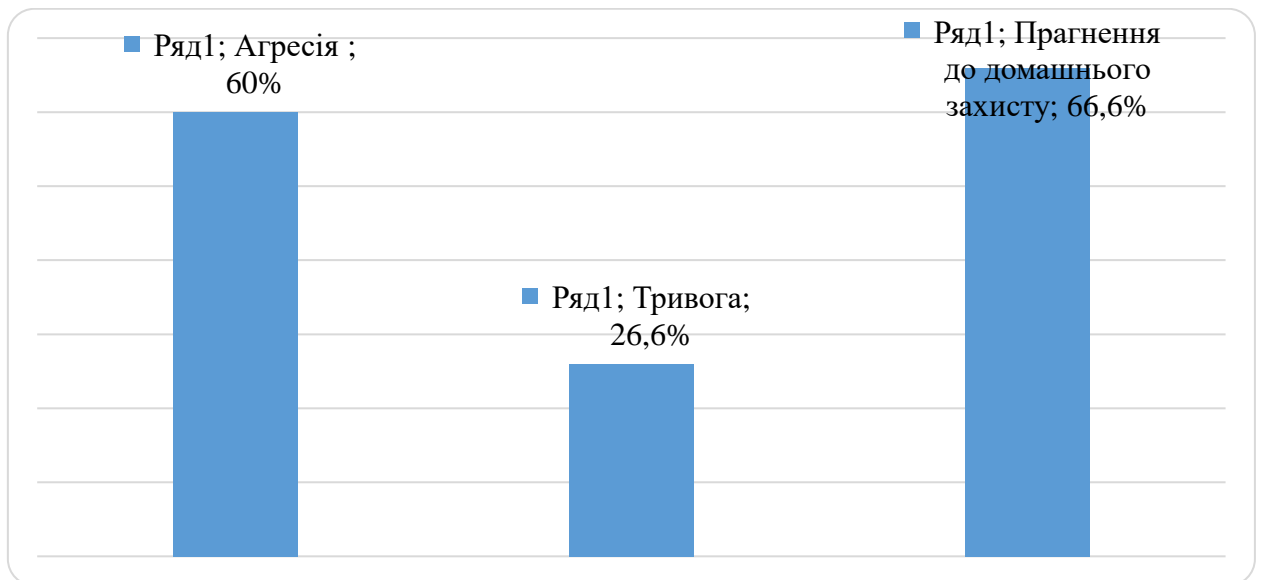
Критерії оцінки	осіб	%
Агресія	18	60%
Тривога	8	26,6%
Прагнення до домашнього захисту	20	66,6%

Узагальнюючи результати цього дослідження можна зробити висновок, що показники агресії, тривожності і прагнення до домашнього захисту є

досить високими, що негативно може вплинути на формування особистості дитини в період кризи трьох років.

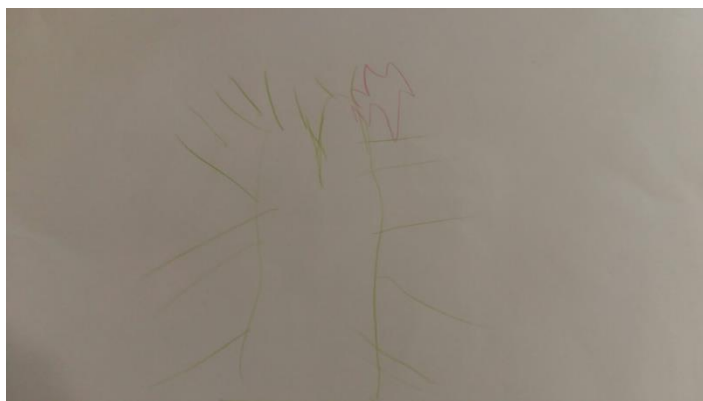
Кількісні показники прояву означених характеристик зображено на рисунку 2.5.

Кількісні показники емоційно-особистісної сфери дитини за методикою «Кактус» Н. Панфілова.

Рис. 2.5. Аналіз результатів по методиці «Кактус» Н. Панфілова.

Приклад дослідження стану емоційно-особистісної сфери дитини зображено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Малюнок кактусу дівчинки чотирьох років.

Кактус домашній чи дикий?

Дикий

Де він росте?

В Африці

Цей кактус сильно колеться?

Так

До нього можна доторкнутися?

Ні

Чи подобається кактусу, коли його доглядають?

Тільки полити

Чи є у кактуса сусіди?

Є

Які рослини є його сусідами?

Камнеломки

Коли кактус підросте, то як він зміниться?

Стане ще вищий і з більшими колючками.

Інтерпретація намальованого

Агресивність, імпульсивність, егоцентризм, прагнення до лідерства, демонстративність, оптимізм, жіночність, відсутність прагнення до домашнього захисту.

Результати дослідження за методикою виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою за допомогою якого було досліджено рівень батьківського ставлення в осіб з питань виховання дітей і спілкування з ними дають можливість констатувати наступні факти: Позитивні бали за шкалою «Прийняття» 86,6%, «Відторгнення» 13,3%, «Кооперація» 26,6%, «Симбіоз» 26,6%, «Контроль» 0%, «Ставлення до невдач» 33,3 %.

Кількісні показники за даною методикою наведені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Кількісні показники дослідження стилю спілкування з дитиною за методикою виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за

О. Мерзляковою

Критерії оцінки	осіб	%
Прийняття	26	86,6
Відторгнення	4	13,3

Кооперація	8	26,6
Симбіоз	8	26,6
Контроль	0	0
Ставлення до невдач	10	33,3

Кількісні показники прояву означених характеристик зображено на рисунку 2.6.

Кількісні показники дослідження стилю спілкування з дитиною за методикою виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою.

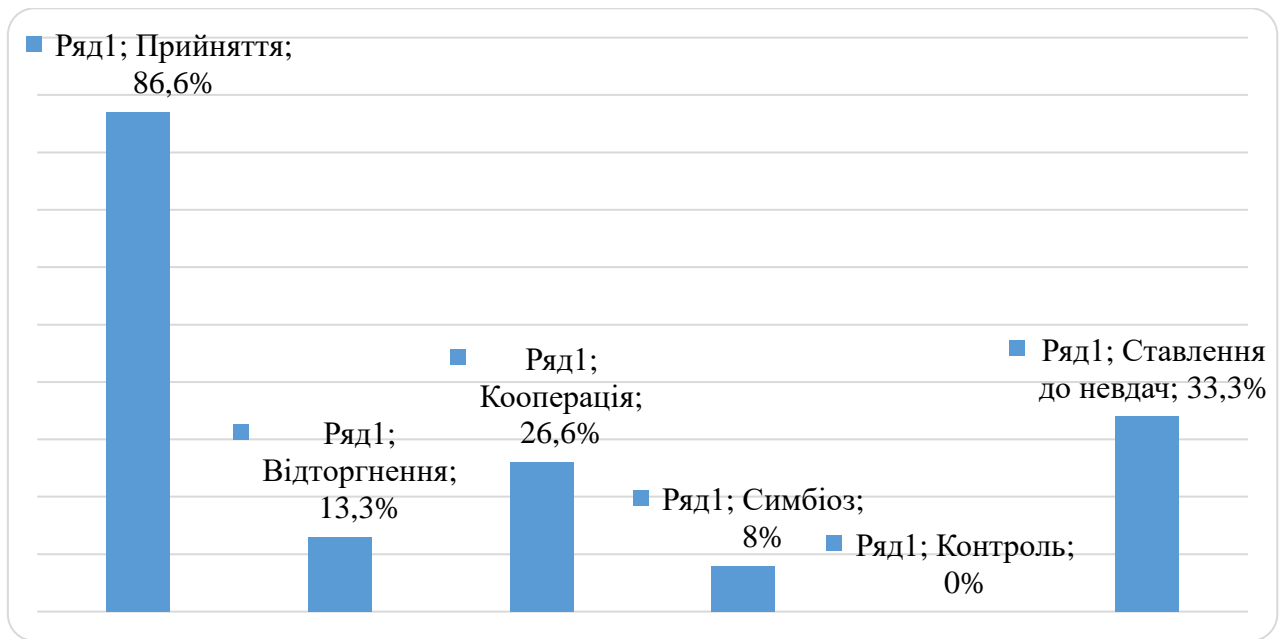

Рис. 2.6. Аналіз результатів по методиці дослідження стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою.

Узагальнюючи результати цього дослідження можна зробити висновки, що більшість батьків мають виражене позитивне ставлення до дитини, дорослі сприймають дитину такою, як вона є поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею чимало часу і не шкодує про це, меншість відчуває щодо дитини негативні почуття і не вірить у її майбутнє, меншість виявляє щирий інтерес до дитини і не високо оцінює її здібності, більшість батьків надають дитині самостійність та не встановлюють психологічну дистанцію, жоден респондент не набрав позитивних балів та не встановлює контроль за діями з боку дитини, але значна кількість

респондентів позитивно ставляться до невдач дитини і вірять, що вони випадкові.

Для встановлення наявності чи відсутності зв'язків між показниками, які були отримані за методикою дослідження стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою і проєктивними методиками «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча тварина» та «Кактус» було використано коефіцієнт лінійної кореляції Спірмена у програмі SPSS. Отримані результати допомогли встановити взаємозв'язок між відторгненням до дитини та тривогою і агресією, а також присутній вплив прийняття на радість і оптимізм. Також з'ясовано, що відторгнення дитини впливає на рівень розуміння емоцій.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи проведене емпіричне дослідження можна зробити висновки, що батьки, які приймали участь у дослідженні застосовують щодо своїх дітей такі стилі виховання, які негативно впливають на розвиток і становлення особистості дитини.

Серед дітей, батьки яких виховують у любові, ставляться до дитини як до окремої особистості, не застосовують фізичне і моральне насильство, де батьки не навантажують дитину різноманітними розвиваючими гуртками, а поєднують ігрову і навчальну діяльність, рівень розуміння емоцій переважає високий.

Також негативний вплив на дитину може мати домінуюча роль старшого покоління, надмірне втручання у виховання дідусів і бабусь, що викликає у дітей агресію і тривогу, оскільки відбувається порушення цілісності батьківсько-дитячих стосунків, що в подальшому призводить до формування розладів особистості.

Застосування неправильної стратегії виховання призводить до проблем розвитку, труднощів у навчанні, адаптації в дошкільних навчальних закладах, а згодом і в школі, порушеннями в емоційній сфері.

Через негативний вплив війни, власні особистісні розлади батьки, не можуть стабілізувати кризові ситуації в психічному розвитку дитини, упоратися з дитячим емоціями.

Батьки не пов'язують характерні ознаки кризи трьох років з природнім процесом, внаслідок чого виникає відторгнення дитини, застосовують підвищені вимоги та очікування відносно до можливостей і потреб дітей в період кризи трьох років, що є провідним патогенним чинником, що викликає нервово-психічне перенапруження у дітей.

В сім'ях, в яких є двоє та більше дітей у деяких батьків спостерігалися нерівномірні ставлення до дітей, що зумовлені різними темпераментами та різним способом переживання криз, надаючи перевагу тим дітям, яких легше виховувати.

РОЗДІЛ 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДИТИНИ В ПЕРІОД КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ

3.1. Програма психокорекції емоційної сфери дитини в період кризи 3-ох років

Особистість дитини у період кризи трьох років зазнає дуже сильного впливу від умов у дошкільних навчальних закладах та виховання у сім'ї, для того щоб у дитини сформувалася нормальна особистість у майбутньому, батькам та вихователям слід адекватно ставитися до прагнення дитини до самостійності і впевненості у власних силах.

Від того як дитина зможе влитися в навчальну ситуацію залежить особистісний розвиток, формування компетентності, впевненості, розвиток самооцінки. Дитина формується під впливом взаємин з вихователями і батьками, які є авторитетами, і ровесниками, спілкування й нових видів діяльності, тому необхідно потурбуватися про якість і повноцінність умов життя дитини даного періоду дошкільного шкільного життя.

Провідним і найцікавішим видом діяльності у дитини дошкільного віку є гра, тому розроблена корекційна програма побудована на ігрових вправах та мають гнучку структуру, що наповнена різним змістом з урахуванням вікових особливостей дітей даного вікового періоду.

Метою корекційної програми є розвиток навичок самовладання, саморегуляції емоційних станів, корекція емоційної сфери дітей дошкільного віку в період кризи трьох років.

Завданнями програми психокорекції емоційної сфери як складової особистісного розвитку є: корекція психоемоційного стану (зняття психоемоційної напруги, станів конфліктності, агресивності, тривожності); розвиток уміння розпізнавати та розуміти власні емоції та емоції інших людей; формування навички усвідомлювати, розуміти й адекватно реалізовувати свої

емоційні переживання; розвиток навичок експресивної виразності; розвиток почуття близькості, довіри безпеки по відношенню до інших дітей.

Програма відповідає віковим особливостям дітей дошкільного віку та вимогам до організації корекційної роботи з ними, тому розрахована на 10 занять по 30-35 хвилин, з періодичністю 1 раз на тиждень та спрямована на розвиток позитивного емоційного сприйняття світу дітьми.

Метою корекційної програми є розвиток емоційної сфери дитини в період кризи трьох років.

Завдання корекційної програми:

- 1) формувати знання про емоційний світ;
- 2) сприяти усвідомленню своїх емоцій, виробляти вміння розуміти емоції інших;
- 3) тренувати впізнання емоцій за виразними рухами, мімікою, пантомімікою;
- 4) формувати вміння виражати емоції;
- 6) стимулювати готовність сприяти собі у забезпеченні душевної рівноваги, емоційного благополуччя, комфорту;
- 7) збагачувати досвід емоційних переживань дітей, формувати позитивний «емоційний фонд»;
- 8) виробляти навички релаксації, відновлювати позитивний настрій.

В основі занять потрібно використовувати наступні принципи: заняття повинні викликати підвищений інтерес у дітей, оскільки відбуваються в ігровій формі; розвивальна робота будується на основі знання дітей, розуміння їх, індивідуального підходу відповідно до «зони найближчого розвитку» дитини; загальна атмосфера повинна відповідати позитивному емоційному фоні: , аби діти поводитися розкуто, з інтересом, не боялися дати неправильну відповідь; ставлення до результатів дитини без оцінок, усі відповіді вислуховуються і не відкидаються; успіхи дітей порівнюються з результатами; створення безпечного психологічного простору, створити доброзичливі відносини з дітьми; значна увага на занятті приділяється розвитку у

дошкільників здатності до самостійної оцінки своєї роботи. Діти реалізують свої психологічні можливості на основі усвідомлення своїх успіхів, підвищення самооцінки та розвитку впевненості в собі.

Принципи корекції:

- індивідуальний та диференційований підхід;
- систематичність;
- комплексний вплив.

Очікувані результати:

- 1) отримання задоволення від гри та спілкування у групі;
- 2) збагачення внутрішнього світу дітей позитивними емоціями;
- 3) насичення життя дошкільнят приємними враженнями від корекційних занять;
- 4) навчання дітей способів адекватного вираження негативних емоцій та вмінь позбуватися їх.

Тренінги складаються з декількох частин, кожна з яких може бути застосована самостійно.

Частина 1. Вступна. Налаштування дітей на участь у тренінгу, на спільну діяльність, встановлення емоційного контакту з учасниками заняття: вітання, знайомство, кожен з учасників називає своє ім'я.

Частина 2. Основна. На цю частину припадає основне смислове навантаження всього тренінгу. До цієї частини входять етюди, вправи, ігри, спрямовані на розвиток і корекцію емоційної сфери дитини в період кризи трьох років.

Частина 3. Завершальна. Основною метою даної частини є створення у кожної дитини відчуття приналежності до групи, закріплення позитивних емоцій, які виникли під час участі в роботі. Тут передбачається проведення спільної гри або колективної діяльності.

Заняття 1

Мета: знайомство, розвинути почуття приналежності до групи, розвиток позитивних емоцій. емпатії

Матеріали: запис спокійної розслаблюючої музики, дзвоник, свічка у безпечному свічнику, один великий обруч і маленькі обручі, за кількістю дітей, клубки різнокольорових шерстяних ниток (за кількістю дітей, намистинки, шнурки, палички, камінчики, круглі пласкі предмети).

Хід заняття: лунає заспокійлива музика. По середині кімнати лежить великий обруч, а на ньому обручі маленькі (по одному на кожну дитину).

В е д у ч а. Доброго дня, дітки! Заходьте, я дуже рада що ви до мене прийшли! Давайте, підходьте сюди і здогадаємося, на що схожа фігура в центрі кімнати. А тепер всі по черзі візьміть по обручу. Віднесіть свій обруч в те місце, де вам сподобається сидіти під час нашого заняття... Це буде ваше місце... Хто вже знайшов собі місце, обійдіть навколо свого обруча... А зараз заплющте оченята і спробуйте із заплющеними очима відійти від обруча і знову наблизитися до нього. Розплющте очі, подивіться уважно на свій обруч і визначте його середину... Всі знайшли середину? А зараз сідайте в центр обруча. Чудово! У всіх вийшло? Заплющте очі й спробуйте відчутти себе в обручі, як у себе вдома... Всі уявили коло своїм будиночком? Розкажіть, у кого який будинок вийшов, на що він схожий, де знаходиться. Дуже добре! Подумайте, як можна ваш будиночок прикрасити. Підійдіть до столів і візьміть те, що я приготувала для прикрашання ваших будинків. Ви повинні прикрашати свій будиночок, починаючи з центра. На це я даю вам 10 хвилин. Коли почуєте звук дзвіночка, ваша робота повинна бути закінчена. Поки діти прикрашають свій будинок, дорослий прив'язує до кожного обруча по клубку ниток. Лунає дзвоник.

В е д у ч а. А зараз візьміть клубочок і, розмотуючи його, з'єднайте свій будиночок з будь-яким іншим будиночком, потім — з великим обручем, який лежить у центрі, і повертайтеся знову до свого будинку. Давайте придумаємо, як можна оформити обруч у центрі. Хай кожен покладе в нього щось зі свого будиночка. А всередину ми поставимо свічку, щоб цей будинок був теплим і живим... Чудово! Тепер давайте піднінемося на стільці і подивимося, що у нас вийшло. У кожного з нас є свій будиночок, від кожного будиночка йдуть

дороги до інших будинків, і від усіх будиночків йдуть дороги в один великий будинок. А великий будинок складається з безлічі різних цеглинок. Кожен з вас поклав туди щось своє, значить, у всіх нас є один великий спільний дім, де всі можуть жити разом. Давайте станемо навколо великого будинку й подякуємо одне одному за відмінну роботу. Я візьму в руки свічку, ми передаватимемо її одне одному і говоритимемо при цьому своїм сусідам добрі слова. Спасибі, Сашко, мені було дуже приємно з тобою працювати, будувати цей дім! Дитина, чиє ім'я було названо, передає свічку зі словами подяки своєму сусіду, і так до завершення кола.

В е д у ч а. А зараз настав час прощатися. До побачення.

Заняття 2.

Мета: розвиток навичок невербальної взаємодії, вміння розуміти свої емоції та досягати поставлених завдань.

Вправа «Молекули»

Хід заняття. Лунає весела дитяча музика, ведуча запрошує дітей у кімнату, вітається з кожним.

Ведуча. Уявіть, ви – самотні атоми. Починається хаотичний броунівський рух, при цьому можливі легкі зіткнення один з одним. Будьте обережні. За моєю командою ви повинні з'єднатися в молекули, число атомів в якій я назву.

Через деякий час після початку ведуча зупиняє музику і говорить цифру, наприклад, «чотири». Учасники складають групи по чотири особи. Потім, інша кількість атомів в молекулах і т. д., але не має перевищувати 4-5 разів. Вкінці бажано назвати молекулу, в якій атомів рівно стільки, скільки учасників в групі.

Вправа «Віддзеркалювання»

Ведуча. Виконайте чотири простих завдання, точніше зробіть вигляд, що ви їх виконуєте. Завдання наступні:

пришиваємо

гудзик;

збираємося

в

дорогу;

печемо

пиріг;

виступаємо в цирку.

Особливістю цих завдань є те, що кожне з них учасники будуть виконувати парами, причому партнери стають один проти одного, і один з них стане на час дзеркалом, тобто буде копіювати всі рухи свого партнера. Потім партнери поміняються ролями.

Заняття 3

Складається з двох вправ.

Мета: створення атмосфери довіри, зняття напруження, тренувати вміння виражати емоції в міміці

Вправа «Посмішка по колу»

Діти стоять у колі, взявшись за руки. Ведуча посміхається до дитини праворуч, «бере посмішку» у з'єднанні долоні й дбайливо «передає» її дитині, що стоїть поруч. Дитина «передає посмішку» своєму сусідові, так триває доти, поки посмішка не повернеться до ведучої.

Вправа «Маленький боягуз»

Ведуча і діти разом говорять текст віршика й одночасно показують рухами що відбувається.

Лесь гриби збирав у кошик,

А вони такі хороші! Раптом хтось зашелестів,

Лесь злякався, затремтів... Коли гляне — то їжак,

Весь колючий, мов будяк.

Лесь відразу засміявсь:

Він даремно налякавсь!

Заняття 4

Складається з двох вправ.

Мета: навчити складати певний вираз обличчя, з'єднуючи правильно ці частини, закріпити отримані раніше знання про емоції і мімічний вираз їх.

Вправа «Чутливий конструктор»

Матеріали: крупний конструктор, деталі якого обклеєні білим папером, на якому намальовані частини обличчя з мімічним виразом тої чи іншої емоції. На одній частині очі і брови, на іншій ніс, на третій рот, оскільки для кожної емоції характерні певні вигини брів, форми носа і рота.

Завдання для цього конструктора можуть бути різноманітні.

Ведуча. Склади обличчя радісного (сумного, зляканого, злого, здивованого) чоловічка. Склади вираз обличчя, яке може бути у Вінні Пуха, коли він побачив бджіл (злякане), зобрази на конструкторі обличчя П'єро (сумне). Можна спочатку скласти емоцію, а потім попросити дитину згадати персонажа казки, в якого є такий вираз обличчя.

Вправа «Кубик бажання»

Матеріали: кубик, піктограми емоцій. На всі сторони кубика наклеюємо емоції.

Ведуча кидає кубик, визначаючи яка емоція зображена на верхній стороні.

Ведуча. Я бажаю, щоб ти зобразив таку ж емоцію. Назви казкового персонажа, який пережив таку емоцію.

Заняття 5

Складається з двох вправ.

Мета: сформувати у дітей навички толерантної поведінки, сприяти свободі самовираження.

Вправа «Моє ім'я»

Ведуча. Діти, у кожного з нас є ім'я. Цим іменем вас називають мама і папа, бабуся і дідусь та інші люди. Кожне ім'я несе в собі батьківську любов і нагороджує людину різними рисами. Ви знаєте, що коли дитина маленька, її називають ласкаво та ніжно – Павлуша, Паша, Павлик. А коли дитина підросте, її називають вже дорослим іменем – Павло. Але людину можна назвати не тільки іменем, а і будь яким м'яким, добрим, ніжним словом – сонечко, ластівка, зайчик та іншими. Як ви можете назвати себе? (Діти по черзі

називають свої імена). Тепер ми знаємо, які імена у дітей і як їх називають. Буде чудово, якщо ми будемо називати один одного ласкавими іменами.

Вправа «Доторкнись до...»

Ведуча. Діти, подивіться один на одного, роздивіться, хто у що одітий, якого кольору одяг. Коли я скажу «Доторкнись до червоного», - ви повинні знайти на своєму одязі чи одязі своїх друзів червоний колір і доторкнутися до нього. (Кольори періодично міняються. Хто не встиг доторкнутися, стає ведучим. Психолог періодично слідкує за тим, щоб торкалися кожного учасника.)

Заняття 6

Складається з двох вправ.

Мета: сформувати навички толерантної поведінки, товариські якості, розвиток уміння спілкуватися з однолітками, сприяти творчому і емоційному самовираженню, виховати чуттєвість до почуттів інших людей.

Матеріали: м'яч, папір А4 по кількості дітей, кольорові олівці.

Вправа «Розкажи мені про себе»

Ведуча кидає м'яч кожній дитині по колу, той, хто зловив, повинен відповісти на питання: «Що ти любиш більше за все?», «Що тобі більше всього подобається?», «Що ти любиш робити?», «Чого ти більше всього боїшся?». Після цього діти задають аналогічні питання по колу один одному.

Вправа «Портрет мого друга»

Ведуча пропонує дітям намалювати портрет свого друга, після чого діти по черзі розповідають про нього.

Заняття 7

Мета: сформувати у дітей позитивне ставлення до друзів, розвиток здатності до емпатії, розуміння емоційного стану інших людей, ознайомити з поняттям «комплімент», навчити дошкільників говорити компліменти один одному

Вправа «Скажи комплімент другу»

Ведуча обирає дитину, по бажанню. Дитина сідає в коло і кожен говорить про те, що йому в цій дитині подобається. Слід звертати увагу дітей на те, щоб вони не повторювали сказане. Важливо, щоб у своїх висловлюваннях діти відмічали не тільки зовнішні риси, але і внутрішні якості дитини. Бажано, щоб під час заняття кожна дитина мала можливість бути в колі.

Вправа «Стукай, поїзд, стукай»

Діти встають один за одним, кладуть руки на плечі тому, хто попереду. Це паровоз. Він пихтить, свистить, колеса працюють в такт. Кожен слухає і підлаштовується під сусіди. Поїзд їде в різних напрямках, в різному темпі, включаються голосні звуки і свист. Машиніст на станціях міняється.

Заняття 8

Мета: розвинути комунікативні здібності дітей, познайомити з моральними рисами характеру, розвинути здібності до емпатії, підтримати здатність спілкуватися, подолати замкнутість, скутість, сприяти розвитку уваги.

Матеріали: фотографії дітей з різними емоціями

Вправа «Будь ласка»

Всі учасники гри разом з ведучою стають в коло. Ведуча говорить, що буде показувати різні рухи (фізкультурні, танцювальні, жартівливі), а гравці повинні їх повторити тільки в тому випадку, якщо ведуча до показу скаже «будь ласка». Той, хто помилився виходить в коло і виконує будь яку задачу (посміхнутися, пострибати на одній нозі і т.д.)

Бесіда з дітьми «Як можна зрозуміти настрій людини?»

- Чи завжди у вас буває гарний настрій? Подивіться на ці фотографії і скажіть, чим вони розрізняються?
- Чому людям буває сумно?
- Якщо тобі погано, сумно, як ти себе поводиш?
- А якщо у твоєї мами поганий настрій, як ти про це дізнаєшся?

- Яким буває обличчя сумної людини?
- Як підняти настрій?
- Як можна спитати про причину поганого настрою?
- Як ви дізнаєтеся, що в людини гарний настрій? Від чого це буває?
- Як погода впливає на настрій людини?
- Якщо вдома гості, весела атмосфера, а в тебе поганий настрій, чи будеш ти його показувати іншим? Як думаєш, вони засмутяться?

Давайте візьмем один одного за руки і подивимося в очі, скажемо слова: «Нехай у всіх буде гарний настрій».

Заняття 9

Мета: розвинути комунікативні здібності дітей, познайомити з моральними рисами характеру, розвинути здібності до емпатії, підтримати здатність спілкуватися, подолати замкнутість, скутість, сприяти розвитку уваги.

Матеріали: ватман формату А1, розділений на шість частин, в кожній частині розміщена піктограма з виявленням емоції (можливі варіанти: гнів, сум, подив, страх, радість, образа); фотографії, вирізки з газет і журналів, де яскраво зображено настрій людей; невеликі картки з піктограмами.

Вправа «Знайди людей зі схожим настроєм»

Ведуча пояснює дітям, як важливо вміти бачити настрій людей, розуміти причини зміни настрою, як важливо бути спостережливим. Викладає картки з емоціями на стіл чи підлогу, простягаємо дітям картки з піктограмами зображенням до низу, нехай кожна дитина витягне собі значок. По сигналу ведучої діти можуть відібрати фотографії, на яких зображена така емоція, як на їх значку і розложити ці зображення у відповідній частині ватману. Потім можна обговорити, які причини зумовлюють саме такий настрій.

Вправа «На що схожий мій настрій?»

Ведуча. Мій настрій схожий на яскравий сонячний промінчик в чистому небі, а твій?

Після чого діти по черзі говорять, на яку пору року, явище природи схожий їх настрій. В кінці вправи ведуча робить висновок про те, який настрій у всієї групи.

Заняття 10

Мета: навчити методам саморегуляції в різних життєвих ситуаціях, коректувати прояви гіперактивності, помагати долати замкнутість.

Вправа «Візьмем себе у руки»

Ведуча. Всі ми часто хвилюємося, не можемо зосередитися, переймаємося, переживаємо, тривожимося. Тому треба навчитися допомагати собі самому.

Як тільки відчуєте, що прийшло бажання когось вдарити, щось кинути, можна застосувати дуже простий спосіб доказати свою силу: обніміть долонями лікті і сильно притисніть руки до грудей – це поза стриманої людини.

Вправа «Врости в землю»

Ведуча. Спробуйте сильно-сильно надавити п'ятами на підлогу, руки затисніть в кулаки і міцно стисніть зуби. Ви – міцне дерево, у якого сильне коріння і ніякі вітри вам не страшні.

3.2. Практичні рекомендації стосовно оптимізації стратегії виховання дитини у період кризи трьох років

Виходячи з усіх описаних в попередніх розділах стратегій можна розробити таку тактику успішного переживання кризи трьох років:

- Дотримуватися правильної лінії виховання.
- Встановити тверді і чіткі правила.
- Слідкувати за власною поведінкою.
- Для згладжування поведінкових ознак кризи застосовувати гру або намагатися відволікти дитину до на нейтральні предмети чи явища.
- У розумних межах надати дитині самостійність.

- Говорити з дитиною як з рівноправним співбесідником, думка якого вам цікава.

- Поважати дитину і показувати як вона вам потрібна у будь-якій ситуації. [4, с. 76-90]

Прикро, що для деяких дорослих те, наскільки дитина є гарною, безпосередньо залежить від рівня її слухняності. Під час кризи на це надіятися не слід. Тому що зміни, що відбуваються усередині дитини, не можуть пройти непомітно, не показавши себе в поведінці та відносинах з тими, хто оточує дитину.

Яких новоутворень набуває дитина? Основний зміст кожної вікової кризи – це розвиток новоутворень, тобто виникнення нового типу взаємовідносин дитини з дорослими, зміна одного виду діяльності на інший. Наприклад, після народження відбувається пристосування дитини до нового для нього середовища, формування реакцій на таке середовище. Новоутворення кризи одного року – початок ходьби і мовлення, виникнення перших актів протесту на «небажані» вчинки дорослих. Для кризи трьох років, згідно з дослідженнями вчених психологів, найголовнішим новоутворенням є поява нового відчуття «Я» та «Я сам».

Провідні ознаки кризи, що надзвичайно засмучують вихователів і батьків, як правило виражаються в умовно названих «афективних спалахах» – істериках, сльозах, вимогах. В основному, схоже може проходити і в інші, «стабільні», етапи розвитку, але в іншому випадку це виникає набагато рідше і не з сильною інтенсивністю.

Поради, як вести себе в зазначених випадках, будуть такі самі: нічого не чинити і не приймати рішення до тих тої пори, поки дитина повністю не заспокоїться. На всякий випадок слід тримати у запасі декілька способів того, як можливо заспокоїти дитину.

Ліпше за все просто не помічати такі імпульси негативних емоцій або ставитися до них якомога лагідніше. Цей спосіб досить дієвий, якщо... він спрацьовує. Справді, знайдеться чимало дітей, які можуть «битися в істеріці»

довго, і мало хто стерпить цю сцену, та й «ланцюгова реакція» в групі нікому не сподобається. Тому дієвим буде «розважити» дитину: обійняти, взяти на руки, погладити по голові. Як правило такий спосіб спрацьовує бездоганно, та зловживати ним не слід. Тому що дитина зникає, що її сльози і примхи отримують «позитивне підкріплення». А звикнувши, вона застосовуватиме їх як можливість одержати чергову «порцію» ласки й уваги.

Істерику, що тільки розгортається, краще за все зупиняти звичайним переключенням уваги. Трирічні діти досить активно реагують на все нове, отже, нова іграшка, мультик або пропозиція погратися чимось цікавим може завершити конфлікт і заощадити ваші нерви.

Три роки – це формування самостійності, перше розуміння того, «що я собою являю і значу в цьому світі». Адже ви хочете, щоб із дитини виросла нормальна особистість з адекватною самооцінкою, упевнена у своїх силах. Усі ці особливості формуються якраз тут і зараз – шляхом спроб, досягнень і помилок. Надайте право дитині здійснити помилки тут і зараз, прямо на ваших очах.

Це допоможе дитині в майбутньому обійти безліч складних ситуацій. Для цього ви самі маєте побачити в дитині окрему особистість, яка хоче пройти власною дорогою і бути прийнятою.

Було виявлено: у випадку, коли батьки обмежують намагання незалежності дитини, наказують або знецінюють її намагання самостійності, то формування маленької людини порушується: і замість волі, незалежності утворюється гостре почуття сорому і невпевненості.

Як правило свобода – це не потурання. Визначте для себе і надайте дитині ті рамки, порушувати які не можна. Наприклад, заборонено гратися на проїжджій частині вулиці, заборонено порушувати розпорядок дня, заборонено одному іти на прогулянку і так далі.

В інших випадках дайте дитині право чинити за її власним вибором. Право на особисте рішення – одна з головних ознак того, наскільки вільними ми відчуваємо себе в певній ситуації. Тотожне сприйняття дійсності й у

трирічної дитини. Більша частина негативних проявів кризи трьох років – це результат того, що дитина не відчуває свободи у своїх рішеннях, діях, вчинках.

Як правило відпускати трирічну дитину у «вільне плавання» було б безглуздом, але можливість самому приймати рішення йому треба надати. Це дасть можливість дитині сформувати потрібні в житті якості, а вам – подолати з деякі негативні прояви кризи трьох років.

Дитина на всі пропозиції відповідає «ні», «не буду», «не бажаю»? Тоді, якщо це можливо, не примушуйте її! Запропонуйте їй два шляхи: малювати фломастерами або фарбами, грати в кімнаті або на майданчику, їсти із червоної або із білої миски. Ви збережете нервову систему, а дитина одержить радість і віру в те, що на її думку зважають.

Дитина протестує, і ви не можете ніяк змінити її переконання? Намагайтеся «інсценувати» такі ситуації в «безпечних» умовах, в процесі гри. Оскільки якщо дитині вдається відстояти власну позицію, вона має впевненість у власних силах і значимості своєї думки.

Упертість є ознакою початку формування вольової сфери, намагання досягти поставленої цілі. Отже, у ваших силах скерувати розвиток у дитини конкретних рис характеру у відповідному напрямку.

Слід також нагадати і про популярний прийом маленького упертюха «робити навпаки». Втомлюючись від безкінечних «не так» та «не хочу» і «не треба», час від часу буває продуктивно енергійно переконати дитину у протилежному напрямку тому, до чого ви прагнете. Застосовувати фрази, «ні в якому разі не сідай за стіл», «ти не повинен спати», «не їж цю кашу».

З маленькою впертою трирічною дитиною цей спосіб часто спрацьовує. Але чи можна ним користуватися? Навіть з позиції стороннього спостерігача він виглядає дуже неетично: дитина — така ж людина, як і ви, але, використовуючи своє становище, досвід та знанням, ви обманюєте і маніпулюєте нею.

Окрім питання етичності, тут слід згадати і інший момент: криза сприяє розвитку особистості, формуванню характеру. Чи навчиться чогось нового

дитина, яку постійно «обманюють»? Чи зможе розвинути вона в собі позитивні якості? Навряд. Що наше життя? Гра! Гіпертрофована самостійність – одна з особливостей кризи трьох років.

Дитина хоче все робити сама, зовсім не замислюючись над тим, чи відповідають її бажання особистим можливостям. Навчитися порівнювати «можу» і «хочу» – це задача її розвитку на найближчий час. Їй експериментувати вона буде постійно і в різних обставинах. А дорослі своєю допомогою в таких експериментах можуть реально допомогти дитині скоріше подолати кризу, зробити її менш болісною і для самої дитини, і для тих, хто її оточує.

Це можна робити й під час гри. Саме її великий психолог і знавець дитячого розвитку Е. Еріксон[47] порівняв з «безпечним островом», де малюк може «розвивати й апробувати свою незалежність, самостійність».

Гра з її особливими правилами і нормами, що відображають соціальні зв'язки, дозволяє малюку випробувати свої сили, набути необхідних навичок і побачити межі своїх можливостей. Усе добре в міру.

Чудово, якщо близько трьох років ви помітили у малюка ознаки кризи, яка щойно розпочинається. Ще краще, коли через якийсь час ви з полегшенням знову упізнаєте ласкаву і поступливу дитину, що стала трохи дорослішою.

Але трапляються ситуації, коли криза з усіма її негативізмами та іншими прикриттями аж ніяк не настає. Батьки, які ніколи не чули і не замислювалися ні про які кризи розвитку, лише радіють. Безпроблемна непередлива дитина – що може бути краще? Але її батьки й вихователі, які усвідомлюють важливість криз розвитку, не помічають жодних ознак «віку норовистості» у малюка трьох – трьох з половиною років, починають турбуватися.

Існує думка, що якщо криза протікає мляво, непомітно, то це свідчить про затримку в розвитку афективної і вольової сторін особистості. Тому освічені дорослі починають спостерігати за малюком із посиленою увагою, намагаються «на порожньому місці» розшукати хоч якийсь прояв кризи, здійснюють походи до психологів і психотерапевтів.

Їхня турботливість має рацію. Дуже добре, якщо дитину обстежить фахівець, який скаже, що на основі спеціальних досліджень було встановлено, що є діти, які в три роки майже не виявляють негативних проявів. А якщо й виявляють, то вони минають так швидко, що оточуючі можуть їх навіть не помітити. Вважати, що це якимось негативно позначиться на психічному розвитку або становленні особистості, безпідставно.

Адже в кризі розвитку головне не те, як вона протікає, а те, до чого вона призводить. Тому основне завдання батьків і вихователів в такій ситуації – стежити за появою нового в поведінці дитини: формуванням волі, самостійності, гордості за досягнення. Звертатися до фахівця варто, якщо ви не бачите всього цього у дитини.

Внаслідок подолання кризи трьох років дитина раптом починає розуміти, що у неї є дві ноги, на які вона сама може надягнути чоботи своїми руками, що вона може стукати кришкою каструлі об стіл і видобувати при цьому гучні звуки. Дитина ніби наново – вже не очима батьків, а своїми власними – починає дивитися на навколишній світ і вибудовувати його для себе, вже усвідомлюючи і виокремлюючи себе в цьому світі.

Чому виникають патологічні звички у дітей? Найбільш поширеними патологічними звичками у дітей дошкільного віку можна назвати смоктання предметів, пальця, кусання нігтів, онанізм (мастурбація). Рідше у дошкільників зустрічаються хворобливе прагнення висмикувати або вищипувати волосся і ритмічно розгойдувати головою і тулубом.

В основі патологічних звичок лежить фіксація тих або інших дій. Для того, щоб допомогти дітям позбавитися патологічних звичок, батькам і вихователям необхідно перш за все розуміти їх природу.

Відомо, що патологічні звички зменшують негативні емоційні переживання дитини (незадоволеність, суперечливі почуття до близьких для дитини людей) і сприяють зняттю емоційного напруження. Фіксації патологічних звичок допомагає і почуття задоволення, яке відчуває дитина, і підвищена увага оточуючих до певних дій дитини.

Необхідно пам'ятати, що спроби придушення патологічних звичок посилюють у дитини відчуття внутрішнього напруження. Більше того, подолавши одну звичку у дитини дошкільного віку, ми натомість отримуємо іншу.

Особлива складність боротьби з патологічними звичками полягає в тому, що в більшості випадків у дошкільників відсутнє прагнення до здолання цих звичок і навіть часто спостерігається активний опір спробам дорослих усунути звичні та приємні для дитини дії (розуміння патологічних звичок як негативних з'являється у дитини лише наприкінці дошкільного віку).

Крім спільних ознак, патологічні звички мають властиві кожній з них особливості, а отже, і способи їх подолання.[29, с.101-107]

Можна дати пораду батькам, що не треба поспішати віддавати дитину в садок, якщо у малюка спостерігається: підвищена тривожність; низька самооцінка («У мене нічого не вийде»); лякливість, сором'язливість, синдром «хвоста» (надмірна прив'язаність до матері); підвищена збудливість, істеричність.[29, с.110]

Важливо, щоб у процесі зіткнень з вами дитина отримувала різний тип реакцій у відповідь. Щоб колись йому поступалися, а колись не поступалися, щоби колись переводили в гру, а колись домовлялися, а колись ще по-іншому, щоб як у житті, були різні варіанти. Це досить природно: є щось, чого ви не дозволите ніколи, хоч він весь день кричи. Наприклад, пхати пальці в розетку.

І є речі, в яких цілком можна поступитися: ну не хоче він таку кашу, не подобається йому, можна і не давати. І ще багато ситуацій, коли може бути по-різному. Разом зібрати іграшки. Посперечатися з татом, що дитина не встигне одягнутися, поки ви рахуєте до десяти і з тріском програти. Зрозуміти, що Місяць з неба дістати не вийде, і поплакати про це. Ну, і пам'ятати, що ця криза не буде вічною.

Можна поступитися з позиції сильного, можна сказати: «Ну, взагалі-то я думаю, що цього не варто робити, але я бачу, що тобі дуже хочеться піти в новій сукні гуляти, тому я тобі дозволяю, тому що я люблю тебе» або «Я

вважаю, що вівсяна каша дуже корисна, але ти кажеш, що ти її ненавидиш, тому, добре, ми не будемо її їсти, я не змушуватиму тебе». Це поступка як прояв захисту та турботи, прояв надійної прихильності. А можна поступитися з позиції слабкого: «Та відчепись вже, та відчепися, весь мозок мені вже виніс! На і замовкни, це неможливо...». Це не захист і турбота, а капітуляція, виштовхування дитини в домінуючу роль, до якої вона не готова і якої насправді не хоче.

Він цукерку хоче, а не начальники. Відмовляти також можна з позиції турботи, а можна з позиції насильства. Можна забороняти, але при цьому співчувати дитині, зберігати з нею доброзичливий контакт. Можна запропонувати контейнування: «Я розумію, як тобі хочеться ще мультик, але нам час спати. Ти засмутився? Іди до мене, я тебе пожалію». Можна запропонувати свою допомогу у переміщенні домінуючої уваги, щоб завершити задоволення було легше: «Як ти думаєш, ти зможеш сам натиснути на правильну кнопку, щоб вимкнути? Якого вона кольору, пам'ятаєш? А допоможеш мені на стіл накрити – скоро тато прийде? Якщо батько не почувається вправі заборонити, якщо він не в домінуючій відповідальній ролі, то він повинен для того, щоб заборонити, роздратуватися: це я не просто так тобі забороняю, а тому, що ти поганий, ти винен. «Тобі аби дивитися мультфільми нескінченно! Ти зовсім від рук відбився! Як тобі не соромно вередувати – такий великий хлопчик! – і все таке. І відразу заборона перестає бути поведінкою захисту та турботи, вона сприймається дитиною як напад, викликає образ.

Іноді, якщо терпіння не вистачає і роздратування на дитину або розпач побачивши її сліз, захльостують, дуже корисно запитати себе: «А скільки мені зараз років?». І якщо ви відчуваєте, що явно не стільки, скільки в паспорті, то найкраще в цей момент – відійти трохи вбік від дитини та зайнятися собою. Взяти паузу, подихати, умитися, випити чаю із шоколадкою, зробити кілька енергійних рухів. Запитати себе: мені зараз погано – чому? Почути свою відповідь: «Тому що я втомилася, тому що я уявляю, що мені зараз витирати

це розлите молоко, тому що взагалі я зараз хотіла лягти спати, а не витирати молоко. Сил жодних немає! І після цього щиро пошкодувати себе. Подумки обійняти, взяти себе на ручки: «Ах ти моя бідолаха, ти втомилася, а тут ще молоко розлили». Відразу стає легше.[36, с.71-74]

Якщо батько залишається дбайливим дорослим, нехай навіть він у процесі конфлікту розсердився, він намагатиметься дати зрозуміти дитині, що сварка сваркою, але з прихильністю все гаразд. Обійме, витре сльози, допоможе умитися, зібрати розкидане.

Такий досвід виходу зі сварки дає дитині найважливіше знання: прихильність перекриває конфлікт, вона сильніша, сварку її не розірвати. Можна хотіти різного, можна посваритися, можна розсердитися один на одного, наговорити образливих слів – але стосунки нікуди не поділися, любов мами до мене не зруйнувати, лише сказавши їй: «Ти дура!».

Це погано, мамі це не сподобалося, але мене вона, як і раніше, любить. І я тепер, коли вже не гніваюсь, теж дуже її люблю. Найважливіший посил на все життя, основа всіх майбутніх міцних відносин: можна бути різними, можна сердитись, але все одно любити.

Буває, що розсердишся і зробиш щось погане, але потім можна помиритися, вибачитися. Але що якщо батько після конфлікту перетворюється на суворого невблаганного, холодного суддю, чиє прощення треба довго вимолювати?

Чи мама стає скривдженою маленькою дівчинкою з надутими губками, а то й плаче? У деяких сім'ях вважається дуже важливим домогтися від дитини вибачень після сварки. «Поки не вибачишся – не підходь!» - гордо заявляє батько і починає дитину підкреслено ігнорувати, у повній впевненості, що вчить того визнавати свої помилки.

Однак для дитини це звучить інакше. Виходить, що його викинули зі стосунків, прихильність поставили під питання. Тепер йому треба її назад завойовувати, заслуговувати, він більше ніколи не зможе бути в ній певний. Йому сказали по суті: "тепер ти відповідаєш за те, щоб ми були разом, ти

вирішуєш, коли наша прихильність повернеться і чи повернеться взагалі, я з себе цю відповідальність знімаю".

Тобто якщо говорити прямо, батько звільнився з ролі батька. Адже у світі так не влаштовано, щоб діти заводили собі батьків і будували з ними стосунки. Все навпаки – це дорослі заводять дітей та відповідають за стосунки з ним. Для дитини всі ці «поки не вибачишся – не підходь» означають, що батько заявив: «Все, я більше не батько. Ти мене тепер наймаєш. Не я тебе в дитину взяв, а ти мене кличеш на роль батька. Буде пропозиція – озвучуй, підходь». Це повністю перевертає всю конструкцію, і тут може почати формуватися спотворена, перевернута прихильність.[36, с.76]

Якщо ми хочемо, щоб дитина нас почула і зрозуміла, нам важливо насамперед заспокоїти її лімбічну систему. Вивести зі стресу, дати зрозуміти, що ми, як і раніше, його батьки, і як і раніше готові захищати і піклуватися. Обійняти, втішити, проговорити його почуття, щоб він зрозумів, що ви з ним на зв'язку, розумієте та відчуваєте його.

Якщо ситуація тільки ще почала розпалюватися, можна її спробувати розрядити: погальмувати, полоскотати, дати багато тактильного контакту, можна запропонувати гру, захопити якимось питанням. Якщо скандал вже розгорівся, подітися нікуди – треба чекати, поки стрес стихне і хоча б не підливати олії у вогонь криком, погрозами та нездійсненими вимогами на кшталт «припини кричати», «негайно заспокойся», «замовкни зараз же». (Ви самі захотіли б таке почути, коли плачете - від чоловіка, наприклад?) Просто залишаємося поруч, якщо дається - обіймаємо, гладимо, щось говоримо. Сенс слів не дуже важливий, він все одно не дуже розуміє, важливіша інтонація, присутність, дотик. Звичайно, дуже важливий ваш власний стан, якщо вас трясє, ви дитину не заспокоїте. Тому перш за все, дихаємо, заспокоюємося самі – іноді цього достатньо, щоб стрес дитини пішов на зниження.

Таке явище, як несвідоме емоційне підстроювання дитини і батька мало вивчене, але воно явно існує: на наш подих, голос, вираз обличчя, можливо, запах діти досить точно визначають наш емоційний стан і починають

змінювати своє, щоб звучати в унісон з батьком. Поведінка слідування, ще один прояв.

А всі повчання, моралі, міркування про те, як треба було, навчання новим технологіям спілкування – виключно після того, як дитина вже поплакала, розслабилася, втішилася, сльози висохли, воєнний стан скасовано, кортикальний мозок повернувся до виконання своїх обов'язків, готовий вчитися. Ось тепер саме час: розповідайте, як не треба було, як можна було інакше, обговорюйте, формулюйте правила поведінки і просіть їх запам'ятати на майбутнє.

Тобто кажіть усе, що ви хочете, щоб було справді дитиною почуте, а не просто ви собі галочку поставили, що батьківську роботу виконали, виховували. Все це говориться тільки в спокійному і довірчому стані, коли ви можете сісти поруч, обійняти дитину, зазирнути їй у вічі, назвати лагідним ім'ям – ось у цей момент прихильність зробить свою справу, ввімкнеться слідування, і виховання піде успішно.

Хочете, щоб він умів вибачатися? Просіть самі, покажіть приклад виходу зі сварки та визнання помилок. Якщо з прихильністю все буде гаразд – у нього включиться наслідування і він також навчиться, сам, без моралі

Як ми бачимо, криза негативізму – такий час, коли дитина та ваші з нею стосунки можуть багато набути, але можуть і серйозно постраждати. Тому найкраще, що ви можете зробити для своїх дітей, коли вони почнуть із вами скандалити – скандалити з ними якісно.

Різноманітно за репертуаром, з позиції сили та турботи, і обов'язково відновлюючи потім стосунки, показуючи, що наші стосунки конфлікт не може зруйнувати. Зате якщо ви впоралися, якщо змогли переконати дитину, що ваша з ними прихильність міцна і надійна, то на вас чекає нагорода – наступний прекрасний вік, коли до вас знову повернеться поступлива, мила дитина.[36, с.79]

Висновки до розділу 3

Становлення особистості дитини під час кризи трьох років здійснюється під впливом взаємин з батьками, родиною, вихователями і однолітками, нових видів діяльності й спілкування, тому необхідно потурбуватися про якість і повноцінність проживання дитиною даної кризи.

Молодший дошкільний вік надає великі можливості для формування моральних позитивних якостей особистості. Ставлення батьків може виражатися у системі різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, розуміння її вчинків, темпераменту.

На початку корекційної роботи відбувся підбір ефективних вправ для розвитку емоційної сфери молодших дошкільників. В процесі її організації були залучені батьки та психолог. Створено довірливі стосунки між спеціалістом і дітьми для проведення спеціальних вправ мовленнєвого характеру з використанням ігрової форми діяльності.

Розроблено комплексну програму вдосконалення рівня емоційного розвитку дітей 3 - 4 року життя в умовах закладу дошкільної освіти. Її зміст спрямований на покращення рівнів компонентів, які мають безпосередній вплив на емоційну сферу дитини. В цілому успішність програми та її проведення залежали від її підпорядкування педагогічним умовам, а також практичній реалізації всіх положень щодо роботи зі всіма учасниками даного процесу.

На останньому занятті були відмічені зміни у плані вдосконалення рівня емоційного інтелекту завдяки покращенню психічних процесів, зміні поведінки та когнітивного розвитку. В учасників корекційної програми, відбулися якісні зміни у плані покращення розвитку емоційної сфери, що свідчить про ефективність корекційно-розвивальної програми.

За допомогою ґрунтовного аналізу результатів дослідження для виявлення залежності між стилем батьківського виховання та емоційним

розвитком вдалось дослідити, що при сприятливому батьківському вихованні, коли дитині приділяють достатньо уваги, розуміють та розділяють її інтереси, можемо спостерігати задовільний емоційний розвиток та психічний стан. Діти у таких сім'ях щирі, доброзичливі, дружні, активні, здатні до співпереживання, співчуття. З метою забезпечення успішного виховання дітей у період кризи трьох років та подолання труднощів у вихованні доцільним є ознайомлення із практичними рекомендаціями для батьків та проведення корекційної програми, щодо покращення загального рівня психоемоційних станів для дітей у період кризи трьох років.

ВИСНОВКИ

Сім'я для дитини - це інструмент соціалізації та середовище перебування в якому людина розвивається від самого народження. Розвиток особистості дитини, особливості її характеру, поведінка, цінності відбуваються в сім'ї, під впливом любові батьків та під впливом їх авторитету та сімейних цінностей і традицій.

Особливостями емоційної сфери дитини в період кризи трьох років є формування самооцінки, а також сильна емоційна збудливість, яка впливає на весь психічний образ дитини.

При написанні дипломної роботи було здійснено теоретико-методологічний аналіз кризи трьох років, як частину психології дитинства, розвиток емоційної сфери дитини та стилі сімейного виховання в період кризи трьох років.

Проведено емпіричне дослідження впливу стратегій виховання на емоційну сферу дитини в період кризи трьох років.

Після проведення дослідження були розроблені рекомендації для успішного подолання періоду кризи та розроблено програму з психокорекції емоційної сфери.

Після проведення даної роботи, ми дійшли до наступних висновків:

1. Криза трьох років – це період психології дитинства, яка знаходиться на межі між раннім і дошкільним періодом вікової психології. Даний етап розвитку індивіда зумовлений виникненням нових потреб у зв'язку з дорослішанням і характерна для будь-якої дитини, хоча може виражатися по-різному, залежно від типу темпераменту та соціальною ситуацією розвитку. Ознайомлення з так званим «семизір'ям», яка характеризує кризу дозволяє зрозуміти структуру кризи та її зовнішні прояви, що значно полегшує взаємодію між батьками та дітьми. З'ясовано, що у період проживання кризи трьох років, яка припадає приблизно на вік від 2.5 до 4 років у дитини активно формуються емоційно-вольова сфера і психічні процеси: відчуття, сприймання, мислення, уява, увага, але вони ще мають ще

не стійкий характер і дитина потребує навчання і допомоги з боку дорослої людини, при цьому дитина прагне самостійності і у своїх діях наслідує дорослих.

2. В період кризи трьох років у дитини, під впливом батьківського виховання, активно формується емоційна сфера. За допомогою аналізу результатів дослідження, встановлено, що батьки, зокрема матері мають позитивне ставлення до своїх дітей, поважають і визнають їх індивідуальність і не відчують до дітей негативних почуттів, проте результати проєктивних методик, які були застосовані до дітей свідчать про те що рівень розуміння емоційних станів здебільшого середній та низький, також у більшість дітей перебувають у депресивному і тривожному стані та виявлений підвищений рівень агресії, що може свідчити про надання недостовірної інформації та надання неправдивих відповідей щодо стилю спілкування з дитиною.

3. Дослідження взаємин між батьками та дітьми в період кризи трьох років, функцій родини для дитини та стратегій виховання дає нам змогу зрозуміти, що саме батьки є найголовнішим авторитетом для дитини і завдяки таким дослідженням стратегій з'являється можливість виробити правильні лінію поведінки з дитиною, встановлення чітких заборон, надати дитині самостійність у вчиненні певних дій.

Після проведення дослідження впливу стилів виховання на емоційну сферу дитини ми дійшли висновків, що більшість батьків мають виражене позитивне ставлення до дитини, дорослі сприймають дитину такою, як вона є поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею чимало часу і не шкодує про це, меншість відчуває щодо дитини негативні почуття і не вірить у її майбутнє, меншість виявляє щирий інтерес до дитини і не високо оцінює її здібності, більшість батьків надають дитині самостійність та не встановлюють психологічну дистанцію. На виникнення таких емоцій як тривога і агресія

З метою забезпечення успішного виховання дітей у період кризи трьох та подолання труднощів у особистісному розвитку доцільним є ознайомлення із психологічними рекомендаціями для батьків та проведення корекційної програми, щодо покращення загального рівня психоемоційних станів для дітей.

Отримані результати допомогли встановити взаємозв'язок між відторгненням до дитини та тривогою і агресією, а також присутній вплив прийняття на радість і оптимізм. Також з'ясовано, що відторгнення дитини впливає на рівень розуміння емоцій.

Після проведення дослідження, батькам було надано рекомендації щодо зміни ставлення до особистості дитини.

4. Нами була розроблена програма розвитку психологічних особливостей емоційного інтелекту для дітей в період кризи трьох років, що складалась з комплексу сюжетних рольових ігор, орієнтовані на підвищення рівня розуміння емоцій, контроль агресії, покращення емоційного стану, розвиток поведінкового компоненту. Після проведення корекційного комплексу, було помічено зростання рівня емоційного інтелекту, покращення поведінки, зменшення тривоги, полегшення депресивних станів, діти почали виявляти емпатію та адаптованими до умов дошкільних навчальних закладів. Запропоновані ігри можна використовувати вихователями та практичними психологами в групах дошкільних навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л. В. Вчись граючись. Навколишній світ у дидактичних іграх дошкільників. Київ: Томіріс, 1995. 112 с.
2. Берегова Н. П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки, 2020. Вип. 6. <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/9018> (дата звернення 25.05.2023)
3. Балацька Л. К. Уява в житті дитини. Київ: Знання, 1974. 46 с.
4. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
5. Блонский П. П. Педология. М.: Издательство Юрайт, 2016. 392 с.
6. Будінайте Г. Л. Сучасні стратегії виховання. Вітчизняні записки, 2012. №3. С.76-90.
7. Висоцька Л. В. Розвиток емоційної культури як умова успішної соціалізації дитини дошкільного віку. Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі. Збірник наукових праць. Вип. 3. Полтава: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 41-43
8. Выготский Л. С. Детская психология в 6 т. / под ред. Д.Б. Елькониной. М.: Педагогика, 1984. Т.4 Детская психология. 432 с.
9. Вікова та педагогічна психологія/ за ред. О. В. Скрипченка Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
10. Вікова психологія/ за ред. М. Савчин, Л. Василенко – 3-тє вид., перероб., доповн. Київ: ВЦ«Академія», 2017. 386 с.
11. Галігузова Л. Н. Педагогіка дітей раннього віку. Київ: «Владос», 2007. 301 с.
12. Гоулман Д., Емоційний інтелект. Харків: Віват, 2019. 512 с.
13. Давиденко Ю. В. Проблема кризи трьох років. Збірник наукових праць молодих вчених «Наукові пошуки». 2015. Вип. 12. С. 190–194.
14. Дестено Д. Емоційний успіх. Харків: Основа, 2019. 288 с.

15. Дичок Н. П., Іващенко О. А. Вплив кризи трьох років на формування особистості дитини. Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Інклюзивна освіта: теорія, методика, практика». 2019 р. Вип. 5. С. 85–86.
16. Дичок Н. П., Іващенко О. А. Розвиток особистості дитини під час кризи трьох років. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів і студентів Національного університету цивільного захисту населення. 2019. С. 215-217.
17. Дуткевич Т. О. Дошкільна психологія. Київ: ЦНЛ, 2020. 392 с.
18. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
19. Євдокимова Д. О., Шкрєбтієнко Л. П. Проблема кризи дітей третього року життя у віковій психології. Вісник. Київський Інститут бізнесу та технологій. 2017. Вип. 3 (34). С. 35–39.
20. Загальна психологія: Підручник/ за ред. О. В. Скрипченко. Київ: Каравела, 2021. 464 с.
21. Заброцький М. М. Основи вікової психології: Навчальний посібник / М. М. Заброцький. Київ: Навчальна книга, 2001. 112 с.
22. Зеньковський В. В. Психологія дитинства. М., 1998. 378 с.
23. Изард К. Э. Психология эмоций. СПб., 2000. 250 с.
24. Ільніцька Т. М. Особливості відхилень розвитку соціально-емоційної сфери дітей дошкільного віку. Перспективи розвитку сучасної психології. Збірник наукових праць. Вип. 4. Переяслав-Хмельницький. 2019, С. 34-41.
25. Каліман О. Психологія виховання: метафоричні асоціативні карти. 2018. С. 54-61.
26. Кілейникова А. С. Вплив особистісного конфлікту батьків на формування емоційної незрілості дитини. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 32. С. 199-202.

- 27.Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посіб. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
- 28.Корнієнко, І. О. Вплив стилю сімейного виховання на якість життя. Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених Мукачєво: РВВ МДУ, 2022. Випуск 2(10). С. 95-99.
<http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/9554> (дата звернення: 25.05.2023)
- 29.Котирло В. К. *Виховання слухняності дітей у сім'ї*. Київ: Рад. Школа, 1967. 104 с.
- 30.Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Рад. шк., 1989. 608 с.
- 31.Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції: Навч. Посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 384 с.
- 32.Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: Монографія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 494 с.
- 33.Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: підручник. Київ: Знання-Прес, 2003. 418 с.
- 34.Курпіта О.А. Вплив стилю сімейного виховання на особистісний розвиток дитини молодшого шкільного віку : дипломна робота магістра за спеціальністю „053 — психологія“. Тернопіль: ТНТУ, 2019. 94 с.
<http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/29717> (дата запиту 03.07.2023).
- 35.Лисенко Л. М. Вікова психологія. Харків : ХНПУ, 2020. 112 с.
- 36.Малихіна М. С. Дитина у світі емоцій. Харків: Вид. група «Основа», 2022. 156 с.
- 37.Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання. К.: ЦП «Компринт», 2019. 376 с.
- 38.Методика роботи практичного психолога: навч.-метод. посіб. Уклад.: І. Ю. Підлипняк, Т. В. Журавко. Умань : ВПЦ «Візаві», 2019. 340 с.
- 39.Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. Санкт-Петербург, 2006. 632 с.

40. Мойзріст О. Вивчаємо особливості емоційного стану дитини. Практичний психолог: Дитячий садок. 2017. № 9. С. 11-19.26.
41. Нагула, О. Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_44.) (дата запиту 03.07.2023)
42. Нікітчина І. Ю., Кутас М. С. Аналіз феномену емоційного інтелекту у дітей дошкільного віку. Актуальні питання сучасної науки та практики. Матеріали науково— практичної конференції (15 листопада 2018, Київ). Київ, 2018. С. 546-548.
43. Нурєєва О. С. Таємниці адаптації. Психологічні особливості дітей дошкільного віку. Третій рік життя / за ред. О. С. Нурєєва, З. І. Шейнфельд. – Харків: Вид. група «Основа»: «Тріалда», 2008. 160 с.
44. Обухова Л. Ф. Дитяча психологія: теорія, факти, проблеми. М.: Тривола, 1996. 360с.
45. Одошевська Є. С. Пріоритет впливу стилю сімейного виховання на формування особистості дитини. Збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених «Наука майбутнього». Випуск 1(9), 2022. С. 116-120.
46. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Київ: Кондор, 2011. 469 с.
47. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: Монографія. Рівне: Волинські обереги, 2004. 247 с.
48. Лисенко Л. М. Вікова психологія. Харків : ХНПУ, 2020. 112 с.
49. Питання дитинства у вітчизняній педагогіці ХХ століття: монографія. / за ред. Лупаренко С. Є. Харків, 2015. 370 с.
50. Петрановская Л.В. Тайная опора: привязанность в жизни ребенка М., АСТ, 2015. 288 с.
51. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник. Вид. 3-тє виправ. Суми: Університетська книга, 2010. 352 с.
52. Приходько Ю.О. Дитяча психологія: Нариси становлення та розвитку. – Київ: Міленіум, 2003. 192 с.

- 53.Проколієнко Л. М. Формування допитливості у дітей дошкільного віку. Київ: Рад. Школа, 1979. 88 с.
- 54.Психолого-педагогічний супровід формування особистості дошкільника: колективна монографія / Т. Кочубей, В. Кузь, Л. Іщенко [та ін.]; за заг. ред. В. Кузя. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. 212 с.
- 55.Савчин В. М. Вікова психологія : навч. посіб. 2-ге вид. допов. Київ: Академ-видав, 2011. 384 с.
- 56.Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
- 57.Сім'я та її значення у становленні особистості. URL: <https://vseosvita.ua/library/sima-ta-ii-znacenna-ustanovlenni-osobistosti-455281.html> (дата звернення: 25.05.2023).
- 58.Скоропад В.О. Особливості проведення проєктивних методик з дітьми дошкільного віку. Професійний розвиток та становлення особистості сучасного фахівця в умовах освітнього простору. Матеріали Х-ї Всеукраїнської конференції 19-20 листопада 2020 року. 2020. С. 125-128.
- 59.Скрипченко О. В., Лисянська Т. М., Скрипченко Л. О. Довідник з педагогіки і психології. Навч. посібн. для викладачів, аспірантів та студентів. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2000. 325 с.
- 60.Сова М.О. Психологія сім'ї: Навчальний посібник / М. О. Сова, С. О. Деніжна. – К. 2014. С. 35-37.
- 61.Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія / О. Є. Блинова, С. І. Бабатіна, Т. М. Дудка, А. М. Одінцева та ін. / відпов. ред. О. Є. Блинова. Херсон : ФОП Вишемирський В. С. 2018. 428 с.
- 62.Стельмах Н. В. Теорія та методика виховання дітей. Миколаїв: Іліон, 2018. 265 с.
- 63.Терещенко Л. А., Карабаєва І. І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, Том 10.

- Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Випуск 33. 2019. С. 214 – 234.
64. Томашевська С. О. Стили сімейного виховання [Електронний ресурс] / С.О. Томашевська. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/10_DN_2013/Pedagogica/3_133061.doc.htm. (дата запиту 03.07.2023).
65. Трофименко О. А. Структурні компоненти емоційного інтелекту дошкільників як психологічна проблема. Людина як цілісність: філософський, психологічний, медичний та юридичний полілог – від теорії до практики : Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 120-річчю Одеського національного медичного університету. 2020. С. 141-145.
66. Харченко Н. А. Формування емоційного середовища дошкільника у науковій спадщині О. В. Запорожця. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VIII: Методологія і теорія психології. Випуск 1. Київ-Ніжин: Вид-во ПП Лисенко, 2018. С. 316-321. <https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/handle/6789/9854>. (дата запиту 03.07.2023)
67. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі: навч.-метод. посібник/Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова та ін. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2016. 248 с.
68. Чебикін О. Емоційний інтелект, його пізнавально-мисленнєві ознаки та функції. Наука і освіта. 2020. №1. С. 19-28.
69. Шемчук К. В. Дослідження особливостей становища дитини в сім'ї засобами проєктивних методів психодіагностики. Кваліфікаційна робота. Хмельницький, 2021. 64 с. <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/12451> (дата запиту 30.05.2023)
70. Яценко Т. В., Хандуріна В. Ю. Психолого-педагогічні умови подолання кризи 3 років у дітей раннього віку. Дитинство XXI століття: інноваційна освіта: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кременчук: Методичний кабінет. 2021. С 44-49/

71. Ackerman, Courtney. What is self-concept theory in psychology? Program of positive psychology, June 7, 2018. UPL: <https://positivepsychologyprogram.com/self-concept/> (Дата звернення: 16.05.2023)
72. Cherry, Kendra. "What is self-concept and how is it formed?" Verywell Mind, May 23, 2018. <https://www.verywellmind.com/what-is-self-concept-2795865> (Дата звернення: 17.05. 2023)
73. Davranova, G. N. The use of interactive methods in forming the ecological worldview of preschool children. Middle European Scientific Bulletin. Volume 11. 2021. P. 334-341
74. Erikson, E.H. Childhood and society. New York: Norton, 1950. 448 p.
75. Fraiberg, S. The magic years: Understanding and handling the problems of early childhood. New York; Charles Scribner's Sons, 1959. 317 p.
76. Freud, S. A child is being beaten; A contribution to the study of the origin of sexual perversions. Standard Edition, 1919. 358 p.
77. Furman, E. Mothers have to be there to be left. Psychoanalytic Study of the Child, 1982. 282 p.
78. Klein, M. The psycho-analysis of children. London: Hogarth Press, 1932. 306 p.
79. Kluft, R.P. Childhood antecedents of multiple personality. Washington DC: American Psychiatric Press, 1985. 413 p.
80. Larysa Kalmykova. UNDERSTANDING OF THE FIGURATIVE MEANING BY PRESCHOOLERS: THEORETICAL AND EMPIRICAL RESEARCH. Problem space of modern society: philosophical-communicative and pedagogical interpretations: collective monograph. Part II. Warsaw: BMT Erida Sp. z o.o, 2019. 668 p.
81. Meng Qian. Psychological disorders of single-parent children and family education strategies. Sichuan university press. 2017. P. 32-40.
82. Popovych I. S. Social expectations in primary school age. Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia

and Africa», 27 Sept. 2014, USA, New-York. Vol. II, «Columbia Press». New-York, 2014. P. 176–180.

83. Sereda I. The influence of family upbringing styles on children. The VIII International Science Conference «Theoretical foundations of modern science and practice», November 08 – 10 Lisbon, Portugal. 2021. P. 160-162.
84. Tamara Pirozhenko, Olena Khartman, Iryna Soroka. The features of pre-school and primary school children's value formation process and the development of their worldviews Psychological journal. Volume 7 Issue 5 (49) 2021. P. 38-46
85. Xie Fang. On the influence of family education mode on children's personality and behavior. Southwest Jiaotong University Press. 2019. P. 70-76.

Аналіз літератури

Всього джерел – 85

Джерел за останні п'ять років – 38 (12, 14, 15, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 28, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 48, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70)

Джерел зарубіжних авторів за останні п'ять років – 8 (71, 72, 73, 76, 80, 83, 84, 85).

Джерел українських авторів за останні п'ять років – 30 (12, 14, 15, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 28, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 48, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70).

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностичні шкали методики виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною за О. Мерзляковою.

№ з/п	Назва шкал	Характеристика шкали
1	«Прийняття дитини» та «Відторгнення дитини»	Шкала відображає емоційні відносини з дитиною. Зміст шкали одного полюса: батьки приймають власну дитину такою, яка вона є. Симпатія та індивідуальність дитини користуються повагою батьків. Вони прагнуть проводити безліч часу разом з дитиною, схвалюють її захоплення і плани. На другому полюсі шкали: батьки сприймають власну дитину поганою, непристосованою невдахою. Їм ввижається, що дитина не здобуде успіху в житті через недостатній рівень здібностей, розуму, погані нахили. Як правило, такі батьки відчують до дитини злість, дратівливість, образу. Вони не довіряють дитині і не поважають її.
2	«Кооперація»	Соціально бажаний образ батьківського відношення. Змістовно дана шкала пояснюється так: батьки зацікавлені у житті і планах дитини, намагаються в усьому допомогти дитині, співчують їй. Батьки добре оцінюють інтелектуальні і творчі схильності дитини, відчують почуття гордості за неї. Вони підтримують ініціативу і самостійність дитини, намагаються ставитися до нею на рівні. Батьки відчують довіру до дитини, та врахувати її точку зору в суперечливих питаннях
3	«Симбіоз»	Шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. Високі бали за шкалою «симбіоз» достатні для того, щоб зробити висновок про те, що доросла людина не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, докладає зусиль щоб завжди бути ближче до неї, задовольняти її потреби, захищати від неприємностей. Батько або мати нібито відчуває себе одним цілим з дитиною. У таких батьків тривога за дитину значно підвищується, коли дитина намагається

№ з/п	Назва шкал	Характеристика шкали
		<p>відстояти «власну автономію». За власним бажанням дана категорія батьків ніколи не дасть дитині самостійності, чим, обов'язково, перешкоджатиме її розвитку. Низькі бали за даною шкалою є ознакою того, що дорослий, навпаки, встановлює велику психологічну дистанцію між собою і дитиною. Що це – повага до особистості дитини чи батьківська байдужість – зрозуміти допоможуть інші шкали методики.</p>
4	«Контроль»	<p>Високі бали за шкалою «контроль» означають те, що доросла людина веде себе досить авторитарно відносно дитини, вимагаючи від неї незаперечної слухняності і встановлюючи дитині суворі дисциплінарні межі. Вона нав'язує дитині майже повністю власну волю. Дана поведінка батьків зовсім не завжди буває дієвою для дітей, тому що сприяє виникненню пасивності, психологічної загальмованості та інфантилізму. Низькі бали за цією ж шкалою навпаки, говорять про те, що контроль за діями дитини зі сторони дорослого практично відсутній. Це не зовсім добре для навчання і розвитку дітей. Ідеальним варіантом оцінки педагогічних нахилів дорослої людини за цією шкалою є середні показники.</p>
5	«Ставлення до невдач дитини»	<p>Завищені бали за шкалою «ставлення до невдач дитини» є характеристикою того, що дорослий оцінює дитину як маленьку невдачу і відноситься до неї як до нерозвиненої істоти. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дорослій людині незначними, і вона не помічає їх. Ймовірно, такий дорослий не може стати гарним вчителем і вихователем для дитини.</p> <p>Низькі бали за цією шкалою, навпаки, говорять про те, що дитячі невдачі дорослий бачить випадковими і вірить у неї. Ця віра, зазвичай, передається і самій дитині. І навіть у випадку, коли дійсно були певні негаразди – дитина дякуючи батьківській вірі та підтримці неодмінно їх подолає.</p>